

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Центр внутрішньополітичних досліджень
Center for Domestic Policy Studies

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Аналітична доповідь

Київ 2023

*За повного або часткового відтворення матеріалів цієї публікації
посилання на видання є обов'язковим*

Авторський колектив:

В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан, В. Бакальчук, О. Литвиненко, О. Михайлова.

За редакцією В. Потапенка

К 90 **Культурна** спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.]; за ред. В. Потапенка. – Київ : НІСД, 2023. – 58 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>

В аналітичній доповіді питання захисту та збереження культурної спадщини України розглянуто як складник забезпечення національної безпеки української держави. Матеріальні та нематеріальні культурні цінності є однією з ключових основ дальшого процесу єднання, консолідації українського суспільства та формування спільної національної історичної пам'яті, зокрема щодо російсько-української війни. Розглянуто підходи ЄС, НАТО, ООН до пріоритетів політики захисту культурної спадщини та, відповідно, напрями для української держави в політиці захисту матеріальних і нематеріальних цінностей у контексті європейської, євроатлантичної інтеграції. Наголошено на проблемах захисту культурної спадщини України під час російсько-української війни: основних порушеннях з боку Росії та окупаційної влади; притягненні в майбутньому до відповідальності РФ та російських військових за воєнні злочини – знищення, незаконне вивезення культурних цінностей.

Аналітична доповідь є актуальною для державних службовців, працівників правоохоронних органів та органів безпеки, правозахисників, експертів у сфері культури, представників громадянського суспільства, що опікуються питаннями захисту культурної спадщини під час російсько-української війни.

УДК 304.44.008:351.862.4

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Міжнародні підходи	6
1.1. ООН та культурна спадщина	6
1.2. Політика ЄС та Ради Європи щодо культурної спадщини	13
1.3. Політика НАТО щодо захисту культурної спадщини в умовах збройних конфліктів	15
1.4. Міжнародний досвід імплементації Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту	18
Розділ 2. Культурна спадщина та російська агресія	23
2.1. Зафіксовані втрати матеріальної культурної спадщини	23
2.2. Знищення нематеріальної культурної спадщини	27
Розділ 3. Безпеківі засади формування державної політики	30
3.1. Правові засади формування державної політики культурної спадщини як складника національної безпеки	30
3.2. Аналіз підходів до формування державної політики охорони та примноження культурної спадщини	34
Висновки	41
Пропозиції	42
Додатки	44
Додаток 1	44
Додаток 2	46
Додаток 3	54

Вступ

В умовах російської агресії, яка є екзистенційною загрозою українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини (далі – КС) стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України. КС набуває ключового значення для створення матеріального і нематеріального культурного, ціннісного підґрунтя для єдності суспільства, посилення української громадянської ідентичності, дальшого розвитку України як цілісної та демократичної держави, згуртованості Українського народу.

Масові звірства Росії в Україні мають тісний зв'язок зі знищенням КС Українського народу. Атаки російської сторони на КС України є, за оцінкою J. Paul Getty Trust, кроком до «культурної чистки», а отже «воєнний злочин у вигляді знищення культурної спадщини є ще однією причиною протистояти російській реколонізації»¹.

Документи ЄС, НАТО та навіть позиція Міжнародного кримінального суду визначають КС як один з важливих чинників збереження й зміцнення ідентичності, єдності будь-якої держави та європейської спільноти загалом. Отже, знищення КС під час війни виходить за межі винятково воєнного злочину. Руйнування, викрадення та інші форми знищення КС є способами обґрунтування агресії, зазіхань на територіальну цілісність, геноциду, створення умов для внутрішніх суспільних конфліктів або посилення вже наявних.

Офіс Міжнародного кримінального суду (МКС) визнає КС широким поняттям, яке охоплює як матеріальні, так і нематеріальні прояви людського життя. Злочини проти КС або її порушення впливають на наше спільне почуття людяності та повсякденне життя місцевого населення.

КС є унікальним і важливим свідченням культури та самобутності народів, а деградація та знищення КС – матеріальної чи нематеріальної – є втратою для постраждалих громад, а також для міжнародної спільноти загалом.

Офіс МКС прагне розслідувати ці злочини, коли вони підпадають під юрисдикцію Суду.

The International Criminal Court. Policy on Cultural Heritage (June, 2021)

Поняття культурної спадщини зокрема охоплює питання збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності й території. У цьому контексті важливим елементом є увага до захисту нематеріальної КС: мови, традицій, цінностей, релігії, самобутності, творчості, культурно-історичних засад згуртованості спільноти. Наголос на збереженні нематеріальної КС України в умовах російської агресії має бути у фокусі уваги як для документування окремих воєнних злочинів, так і в цілому задля майбутнього притягнення Російської Федерації до відповідальності за факт агресії, на чому наполягає Україна.

На тимчасово окупованих з 2014 р. територіях України російська влада здійснює системні й всеохопні заходи для знищення матеріальної та нематеріальної КС, тим

¹ J. Paul Getty Trust. Cultural Heritage and Mass Atrocities. Edited by James Cuno and Thomas G. Weiss. May 2022. URL: <https://www.getty.edu/publications/cultural-heritage-mass-atrocities/preface-acknowledgements/>

самим руйнуючи засади української ідентичності населення цих територій. Здійснюються заходи з викорінення української мови з побутового обігу, освіти, науки, медіа. Агресор знищує спільну для українського суспільства національну історичну пам'ять, вилучає книги, забороняє будь-які джерела інформації, що декларують україноорієнтований чи будь-який альтернативний путінському режимові погляд на історію, державу, спільність українства.

Збереження КС Українського народу – матеріальної та нематеріальної – є важливим складником опору збройній агресії РФ проти України та притягнення її до відповідальності за знищення українського культурного надбання та цінностей.

Заява «Блакитного щита» щодо конфлікту в Україні

Оскільки через рік після початку бойових дій конфлікт в Україні й далі руйнує життя та засоби до існування окремих осіб і сімей з усіх сторін конфлікту, широкомасштабне знищення матеріальної та нематеріальної спадщини лише посилює втрати й трагедії, спричинені війною.

Спадщина є невіддільною частиною ідентичності, приналежності та почуття добробуту людей у всьому світі. Зв'язок спільнот з їхніми священними пам'ятками, місцями, ландшафтами, артефактами, архівами, бібліотеками, танцями, музикою та іншими мистецькими починами допомагає будувати безпечні та згуртовані суспільства. Коли цю спадщину пошкоджують або заперечують, це руйнує не лише знання та пам'ять про минуле, але й будівельні блоки миру для майбутнього. Нас надихають зусилля людей як у країні, так і за її межами щодо захисту спадщини серед багатьох інших нагальних потреб.

Пітер Стоун, президент The Blue Shield,
24 лютого 2023 р.

Оновлення підходів до формування та реалізації державної політики охорони КС має відповідати викликам, які постали перед Україною в умовах російської агресії, а також – євроінтеграційному курсу України та набуття статусу кандидата до членства в ЄС. Це передбачає вдосконалення національного законодавства щодо захисту КС України, закріплення беззаперечного значення КС Українського народу для збереження національної ідентичності, забезпечення стійкості та потенціалу повоєнного відновлення України.

Питання охорони КС потребує імплементації на національному рівні норм міжнародного права та підходів до управління КС, її ревіталізації та позбавлення від залишків російського домінування в культурно-символічному просторі України, зокрема на деокупованих територіях.

Україна спільно зі своїми міжнародними союзниками повинна докласти всіх зусиль для притягнення винних до відповідальності за знищення КС Українського народу та відшкодування за збитки, завдані в цій сфері.

Розділ 1. Міжнародні підходи

1.1. ООН та культурна спадщина

Знищення КС є системною практикою агресора під час воєнних агресій та конфліктів, спрямованою на руйнування ідентичності етнічних / релігійних груп і цілих народів. Це визнано в резолюціях Ради Безпеки ООН, як-от у Резолюції 2199 (2015) Ради Безпеки ООН², яка, зокрема, засуджує знищення КС в Іраку та Сирії силами ІДІЛ і ФАН – незалежно від того, чи є воно випадковим або навмисним (до прикладу, цілеспрямоване руйнування релігійних місць і об'єктів). Рада Безпеки ООН відзначає, що дохід від прямої чи опосередкованої участі в розкраданні та контрабанді предметів КС з археологічних місць, музеїв, бібліотек, архівів тощо в Іраку та Сирії терористичні групи використовують для підтримки власних зусиль з вербування та зміцнення своєї оперативної спроможності організовувати та здійснювати терористичні атаки.

Резолюція 2347 (2017) Ради Безпеки ООН від 24 березня 2017 р.³ наголошує, що незаконне знищення КС, а також пограбування та незаконне вивезення культурних цінностей у разі збройного конфлікту, особливо терористичними групами, та спроби заперечувати історичне коріння й культурне розмаїття в цьому контексті можуть підживлювати та посилювати конфлікти й перешкоджають постконфліктному національному примиренню, тим самим підриваючи безпеку, стабільність, управління, соціальний, економічний та культурний розвиток постраждалих держав.

Обидві резолюції є важливими в утвердженні розуміння значення КС для збереження ідентичності груп під час збройної агресії, взаємозв'язку матеріальної та нематеріальної КС, а також того, що захист культурних цінностей під час конфлікту – захист від знищення й торгівлі – нерозривно пов'язаний з досягненням миру й безпеки та боротьбою з тероризмом в усьому світі.

Знищення культурної спадщини терористами, який Генеральна директорка Організації ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) Ірина Бокова кваліфікує як **«культурна чистка»**, є **воєнним злочином**⁴. Поняття «культурна чистка» не набуло в міжнародних документах юридичного статусу, натомість ЮНЕСКО використовує його для характеристики взаємозв'язку матеріальної та нематеріальної КС.

Ірак. ІДІЛ використовує тактику культурного знищення з метою створити ідеальну платформу для формування власної ідентичності. У 2015 р. розвалено Хатру, що є об'єктом Світової спадщини, та стародавнє асирійське місто Німруд. Атаки на КС націлено також на музейні та бібліотечні фонди. У січні 2015 р. бойовики підірвали центральну бібліотеку іракського міста Мосул, знищивши близько 10 тис. книг. Культурна

² Unanimously Adopting Resolution 2199 (2015), Security Council Condemns Trade with Al-Qaida Associated Groups, Threatens Further Targeted Sanctions. URL: <https://press.un.org/en/2015/sc11775.doc.htm>

³ Resolution 2347 (2017), Adopted by the Security Council at its 7907th meeting, on 24 March 2017. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/862506?ln=ru>

⁴ Див.: URL: <https://news.un.org/en/audio/2017/03/625382>

спадщина стала об'єктом навмисного руйнування з боку ІДІЛ з метою стерти історію Іраку, не залишаючи жодних слідів будь-якої попередньої культури чи цивілізації.

Бойовики «Ісламської держави» знищують музейні експонати в іракському музеї Мосула

Фото: <https://www.abc.net.au/>

Вибух зруйнував стародавнє асирійське місто Німруд, яке входить до попереднього списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО (Tentative Lists)

Фото: <https://www.abc.net.au/>

Міжнародні конвенції ЮНЕСКО щодо охорони та захисту КС оперують термінами «світова культурна спадщина», «культурні цінності», «нематеріальна культурна спадщина» і є свідченням еволюції в бік глибшого розуміння значення КС для збереження ідентичності груп, які зазнають агресії, та для постконфліктного відновлення цих груп.

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. визначає «культурні цінності» незалежно від походження чи власності як⁵:

(а) рухоме чи нерухоме майно, яке має велике значення для КС кожного народу, таке як: пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії (релігійні або світські); археологічні пам'ятки; групи будівель, які в цілому становлять історичний або художній інтерес; твори мистецтва; рукописи, книги та інші предмети, що становлять художній, історичний або археологічний інтерес; наукові колекції та важливі колекції книг чи архіви або відтворення майна, визначеного вище;

(б) будівлі, головним і фактичним призначенням яких є збереження або демонстрація рухомих культурних цінностей, визначених у пункті (а), як-от: музеї, великі бібліотеки та архівні сховища, а також притулки, призначені для укриття рухомих культурних цінностей, визначених у пункті (а), у разі збройного конфлікту;

(с) центри, що містять велику кількість культурних цінностей, визначених у пунктах (а) і (б), – «центри, що містять пам'ятки».

Конвенція передбачає можливості надання допомоги через механізми Поліпшеного захисту та Посиленого захисту.

Конвенція про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р. стосується саме

⁵ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf

рухомих культурних цінностей, які є власністю держави. Для цілей цієї Конвенції термін «культурні цінності» означає власність, яку з релігійних чи світських міркувань кожна держава визначає як таку, що має важливе значення для археології, доісторії, історії, літератури, мистецтва чи науки і яка належить до категорій:

(а) рідкісні колекції та зразки фауни, флори, мінералів і анатомії, а також об'єкти, що представляють палеонтологічний інтерес;

(b) власність, що стосується історії, зокрема історії науки і техніки, військової та соціальної історії, життя національних лідерів, мислителів, учених і діячів мистецтва, а також подій національного значення;

(c) продукти археологічних розкопок (у тому числі регулярних і таємних) або археологічних відкриттів;

d) елементи художніх чи історичних пам'яток або археологічних місць, які були розчленовані;

(e) старожитності, яким понад сто років, такі як написи, монети та вигравіювані печатки;

(f) об'єкти етнологічного інтересу;

(g) власність, що становить художній інтерес, така як:

(i) картини та малюнки, створені повністю вручну на будь-якій основі та з будь-якого матеріалу (за винятком промислових зразків і виробів ручного виробництва, декорованих вручну);

(ii) оригінальні твори – статуї та скульптури з будь-якого матеріалу;

(iii) оригінальні гравюри та літографії;

(iv) оригінальні художні збірки та монтажні з будь-якого матеріалу;

(h) рідкісні рукописи та стародруки, старі книги, документи та публікації, що становлять особливий інтерес (історичні, художні, наукові, літературні тощо), окремо або в колекціях;

(i) поштові, прибуткові та аналогічні марки, окремо або в колекціях;

(j) архіви, зокрема й фоно-, фото- та кіноархіви;

(k) предмети меблів, яким понад сто років, і старі музичні інструменти.

За оцінкою J. Paul Getty Trust⁶ розбіжності щодо збереження КС відображають історичний контекст, у якому розпрацьовано документи, і панівну політичну логіку того часу. Конвенція 1954 р. спрямована на встановлення певного захисту об'єктів КС та артефактів у зонах воєнних дій на благо всього людства. Проте до 1970 р. постколоніальна чутливість і супутні націоналістичні настрої зробили більший акцент на політиці захисту культурних артефактів, що залишилися на території нових незалежних держав як власність держави.

Наступна Конвенція ЮНЕСКО 1972 р. оперує поняттям «культурна спадщина», визначаючи об'єкти, які мають універсальне значення для всього людства, упроваджуючи «перелік об'єктів світової культурної спадщини». Зокрема, у

⁶ Weiss N.G., Connelly N. Cultural Cleansing and Mass Atrocities: Protecting Cultural Heritage in Armed Conflict Zones. J.Paul Getty Trust. Occasional Papers in Cultural Heritage Polisy. Number 1, 2017. URL: <https://www.getty.edu/publications/occasional-papers-1/foreword/>

Конвенції про охорону Світової культурної і природної спадщини (1972 р.)⁷ під «культурною спадщиною» розуміють:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису; елементи та структури археологічного характеру; написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва чи науки;
- ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з погляду історії, мистецтва чи науки;
- визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони (до прикладу, археологічні визначні місця), що є універсальною цінністю з погляду історії, естетики, етнології чи антропології.

Поряд із цим у міжнародних правових документах зафіксовано, що нематеріальна спадщина так само заслуговує на охорону, оскільки знищення або руйнування будь-якої культури завдає шкоди здоров'ю суспільства та ускладнює «перегорання сторінки» після збройних конфліктів і розбудову миру.

Визначення нематеріальної КС опирається на *Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р.*⁸, яка охоплює звичаї, форми вираження, знання та навички. Нематеріальна КС «передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самотності і наступності» (п. 1, ст. 2).

Конвенція визначає мову, звичаї, обряди й святкування «носіями нематеріальної культурної спадщини» (п. 2, ст. 2).

Термін «охорона» означає заходи, спрямовані на забезпечення життєздатності нематеріальної КС, у тому числі її ідентифікацію, документування, дослідження, збереження, захист, популяризацію, підвищення її ролі, її передавання, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини (п. 3, ст. 2).

У листопаді 2015 р. 38-ма Генеральна конференція ЮНЕСКО ухвалила Стратегію посилення дій Організації щодо захисту культури та сприяння культурному плюралізму в разі збройного конфлікту (38/C48)⁹. Стратегію було ухвалено у відповідь на збільшення навмисних нападів на КС, використання практик навмисного та систематичного знищення культури як зброї у війні з метою дестабілізації населення та завдання шкоди осердю суспільства в довгостроковій перспективі.

⁷ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини № 995_089, Ратифікація від 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

⁸ Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

⁹ Reinforcement of UNESCO's action for the protection of culture and the promotion of cultural pluralism in the event of armed conflict. UNESCO. General Conference, 38th, 2015 [945]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235186>

2017 р. ЮНЕСКО провела панельну дискусію високого рівня «Реагування на культурну чистку, запобігання насильницькому екстремізму»¹⁰, у рамках якої розглянуто систематичні напади на культуру в Іраку, Сирії, Лівії, Ємені, Малі та інших країнах. Дискусія стосувалася соціальних і культурних наслідків нападів на культуру, як-от: заперечення культурних прав, переміщення народів та ерозія культурного самовираження. Відзначено, що навмисні руйнування об'єктів КС, агресія проти культурних, етнічних і релігійних меншин та примусове переміщення народів розмиває їхню нематеріальну КС та форми культурного самовираження.

Нині на рівні міжнародної спільноти розробляються механізми притягнення до відповідальності винних за знищення КС, матеріальної і нематеріальної, в умовах збройних конфліктів. Основою такої політики є діяльність Міжнародного кримінального суду на основі Римського статуту.

Роль КС відзначено в преамбулі Статуту¹¹: «усі народи об'єднано спільними узами, взаємне переплетіння їхніх культур утворює спільну спадщину». Водночас закріплено визнання ризику руйнування КС: Римський статут кваліфікує це як воєнний злочин. Попри те, що жоден зі злочинів, описаних у цьому документі, прямо не стосується знищення КС, низку положень може бути застосовано до таких діянь¹². Статут надає МКС юрисдикцію щодо різноманітних злочинів проти КС чи впливу на неї: якщо вони є частиною воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду чи злочину агресії.

МКС поділяє воєнні злочини проти КС на п'ять категорій:

- **Спрямування атак на певні об'єкти, що перебувають під охороною.** Це стосується будівель, призначених для релігії, освіти, мистецтва, науки чи благодійності, а також історичних пам'яток.
- **Наведення ударів по цивільних об'єктах.** Це передбачає будь-яку матеріальну культурну власність або спадщину, яка не є будівлею, призначеною для зазначених у попередньому абзаці цілей, або історичною пам'яткою.
- **Знищення або вилучення майна (усіх видів), що належить певним особам.** Названі злочини не є специфічними для культурних цінностей, проте відображають загальну заборону знищувати або привласнювати будь-яку власність за умови, що її можна вважати захищеною відповідно до чинного законодавства.
- **Привласнення майна для приватних або особистих потреб (грабіж).** Така поведінка може бути організованою, офіційно дозволеною та санкціонованою або спорадичною та/або опортуністичною.
- **Інші злочини, які так чи так можуть опосередковано стосуватися КС:** депортація або примусове переміщення, «посягання на особисту гідність», а також сексуальні або гендерні злочини.

¹⁰ UNESCO – Responding to Cultural Cleansing, Preventing Violent Extremism. 30 October 2017. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-responding-cultural-cleansing-preventing-violent-extremism>

¹¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду. Офіційний переклад. Документ № 995 588, від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

¹² Miralis N. G. Crimes against cultural heritage: The policy of the International Criminal Court. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=4f2be108-4399-40aa-8781-cc24e22d955e>

Малі. У 2012 р. повстанці-туареги напали на Тімбукту за підтримки Аль-Каїди в ісламському Магрибі (АКІМ), оснащені зброєю з Лівії. Вони дотримувалися законів шаріату, забороняючи освіту для жінок та музику – джерело життя малійської культури. Радикальні ісламісти знищили 14 мавзолеїв у Тімбукту, які є частиною Світової спадщини. Приблизно 4203 рукописи з архіву Інституту вищих ісламських досліджень і досліджень Ахмеда Баби (IHARI ABT) джихадисти спалили або викрали. Представника угруповання «Ансар ад Дін» Ахмада Махді, який очолював загін радикальних ісламістів, заарештували у вересні 2015 р. в Нігері та передали до МКС. У 2016 р. МКС засудив його за знищення культурних цінностей та зобов'язав виплатити 2,7 млн євро репарацій за його участь у руйнуванні об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО.

Бойовики-ісламісти руйнують стародавню святиню в Тімбукту
Фото: AFP Getty Images

Міжнародний Кримінальний суд розглядає атаки на КС в контексті злочину геноциду на підставі Нової політики Міжнародного Кримінального Суду щодо КС. Так, у Політиці щодо культурної спадщини¹³, опублікованій у червні 2021 р., МКС наголошує на поточній загрозі нападів на КС, зокрема в контексті злочину геноциду, відповідно до ст. 6 Римського статуту: «Стаття 6 охоплює дії, які є частиною “явної моделі”. Дії, спрямовані конкретно проти культурної спадщини групи, можуть допомогти продемонструвати конкретні наміри та явний зразок, як того вимагає стаття 6. Вони також можуть самі собою або завдати серйозної психічної шкоди, або посилити серйозність дій, які класифікуються як геноцид згідно зі статтею 6 (b) – (d), або є обтяжливими обставинами для засудження за геноцид».

У документі наведено приклади взаємозв'язку атак на КС зі злочином геноциду, зокрема:

- напади на будівлі, що мають культурне значення для цільової групи, які відбуваються одночасно з біологічними або фізичними засобами, спрямованими на цільову групу. Перше також може бути доказом конкретного наміру знищити цільову групу;
- насильство, спрямоване проти видатних осіб, які символізують загальну групу або мають важливе значення для її виживання, наприклад осіб, які мають особливе культурне значення для групи або є лідерами, само собою може становити акт геноциду, а також бути свідченням конкретного наміру знищити значну частину групи;

¹³ The International Criminal Court. Policy on Cultural Heritage. June 2021. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf>

- напади на КС самі собою можуть завдати серйозної психічної шкоди членам групи. Офіс МКС також розглядатиме напади на КС, які відбуваються у зв'язку з іншими фізичними чи біологічними діями, щоб довести або продемонструвати тяжкість звинувачень у геноциді на підставі ст. 6 (b).

Геноцид єзидів, який здійснює ІДІЛ з 2014 р., призвів до руйнування 68 об'єктів спадщини, зокрема в районі Бахзані / Башіка та в районі Синджа. Знищення матеріальної та нематеріальної КС єзидів розглядають як важливий аспект політики етнічної чистки та геноциду. *Звіт «Знищення душі єзидів: руйнування культурної спадщини Ісламською державою під час геноциду проти єзидів» (2019 р.)*

Руйнування Ісламською державою храму Кабара, Синджар, Аль-Джазіра, Ірак (2015 р.)
 Фото: conflictantiquities.wordpress.com

Також культурну спадщину дедалі активніше розглядають крізь призму досягнення цілей сталого розвитку ООН до 2030 р. Зокрема, в новій політиці ЮНЕСКО¹⁴ щодо інтеграції КС в досягнення цілей сталого розвитку відзначено такі підходи:

- популяризація культури через спадщину й творчість як ключовий фактор сталого розвитку. Визнання цінності створення інклюзивних, безпечних, стійких і сталих міст у контексті збереження природної та культурної спадщини (ЦСР 11);
- відновлення та повернення викрадених активів (ЦСР 16), протидія незаконному обігу культурних цінностей;
- сприяння постанову справедливих, мирних та інклюзивних суспільств, які визнають цінність знань, спадщини та різноманітності (ЦСР 5).

Поняття «сталість» у Порядку денному сталого розвитку на період до 2030 р., за оцінкою ЮНЕСКО¹⁵, повторює концепцію «живої спадщини» в Конвенції 2003 року про охорону нематеріальної КС, що передається від покоління до покоління. Жива спадщина є джерелом стійкості громади, яка може бути рушієм сталого розвитку.

У вересні 2022 р. на Всесвітній конференції ЮНЕСКО з питань культурної політики та сталого розвитку 150 країн ухвалили Декларацію Мондіакульту, підтверджуючи дедалі більші «загрози для культури та її використання для цілей, які можуть піддати її знищенню або пошкодженню під час збройних конфліктів, що призводить до навмисного або супутнього знищення культурної спадщини,

¹⁴ UNESCO moving forward the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247785>

¹⁵ Sustainable development and living heritage. URL: <https://ich.unesco.org/en/sustainable-development-and-living-heritage>

незаконного обігу культурних цінностей, порушення прав людини та культурних прав, у тому числі через дискримінацію, підрив живої культурної практики та посилення вразливості учасників культури, установ, місць і ринків»¹⁶.

Питання знищення КС як наслідок російської агресії проти України стало предметом розгляду засідання Ради Безпеки ООН за формулою Аррії 16 липня 2022 р. У рамках засідання українська сторона відзначила, що навмисні атаки на КС України є намаганням Росії стерти українську ідентичність, а КС всієї країни, як матеріальна, так і нематеріальна, зараз перебуває під ударом¹⁷.

1.2. Політика ЄС та Ради Європи щодо культурної спадщини

Європейська КС є потужним інструментом формування європейської спільноти. Зобов'язання щодо збереження та примноження КС Європи закріплено в п. 3 ст. 3 Договору про Європейський Союз¹⁸. Також у ст. 167 Договору про функціонування Європейського Союзу зазначено, що «Союз сприяє розквіту культур держав-членів, поважаючи їхню національну та регіональну різноманітність і водночас висуваючи на перший план спільну культурну спадщину»¹⁹. Також у Декларації про новий наратив Європи наголошено, що «Європа як політичний організм має визнати цінність культурної спадщини, як матеріальної, так і нематеріальної. Озираючись назад, можна сказати, що європейська спадщина формувалася не лише поколіннями, а й громадами та територіями. КС показує, що означало бути європейцем у всі часи. Це потужний інструмент, який забезпечує відчуття причетності між європейськими громадянами»²⁰.

Питання значення спільної європейської КС закріплено в *Європейській культурній конвенції Ради Європи*²¹ 1954 р., до якої приєдналась Україна в 1994 р. Згідно з цим документом:

- метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для, крім іншого, збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням (преамбула Конвенції);
- кожна Договірна Сторона вживає відповідних заходів для збереження свого національного внеску до загальної культурної спадщини Європи і сприяння його збільшенню (ст. 1);
- кожна Договірна Сторона розглядає предмети, які мають культурну цінність для Європи і які передаються під її нагляд, як складову загальної

¹⁶ UNESCO World Conference on Cultural Policies and Sustainable Development – MONDIACULT 2022 (28–30 September 2022, Mexico City). URL: https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2022/10/6.MONDIACULT_EN_DRAFT%20FINAL%20DECLARATION_FINAL_1.pdf

¹⁷ На засіданні Радбезу ООН обговорили знищення Росією культурної спадщини України. URL: <https://www.unian.ua/war/na-zasidanni-radbezu-onn-obgovorili-znishchennya-rosiyeu-kulturnoji-spadshchini-ukrajini-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11905119.html>

¹⁸ Consolidated version of the Treaty on European Union. Official Journal of the European Union C 326/13. 26.10.2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF

¹⁹ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union / Part Three – Article 167 (ex Article 151 TEC). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/art_167/oj

²⁰ New Narrative for Europe. URL: https://ec.europa.eu/assets/eac/culture/policy/new-narrative/documents/declaration_en.pdf

²¹ Європейська культурна конвенція 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213#Text

культурної спадщини Європи, уживає відповідних заходів для їх збереження, забезпечує розумний доступ до них (ст. 5).

Отже, спільна європейська спадщина охоплює як європейські ідеали та принципи, так і матеріальну КС Європи.

2017 р. Рада Європи ухвалила *Конвенцію про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями* (т. зв. Нікосійська конвенція)²². Документ спрямовано на запобігання та боротьбу з незаконним обігом і знищенням культурних цінностей у межах діяльності Ради Європи щодо боротьби з тероризмом і організованою злочинністю. Конвенція, яка є єдиним міжнародним договором, що конкретно стосується криміналізації незаконного обігу культурних цінностей, установлює ряд кримінальних злочинів, зокрема: крадіжку; незаконні розкопки, ввезення та вивезення; незаконне придбання та розміщення на ринку. Документ також передбачає кримінальну відповідальність за фальсифікацію документів і знищення або пошкодження культурних цінностей, якщо вони вчинені навмисно.

Політика ЄС щодо КС передбачає взаємозв'язок і роль матеріальної КС в житті громади, її згуртованості та самобутності, охоплює як матеріальну, так і нематеріальну культурну спадщину²³.

*Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства 2005 р. (т. зв. Конвенція Фаро)*²⁴ (ст. 3) окреслює підхід до спільної спадщини Європи, що складається з:

- а) усіх форм культурної спадщини в Європі, які разом становлять спільне джерело пам'яті, розуміння, самобутності, згуртованості й творчості;
- б) ідеалів, принципів і цінностей, які отримані з досвіду, накопиченого завдяки прогресові й конфліктам минулого, та які сприяють розвиткові мирного й стабільного суспільства, що ґрунтується на повазі до прав людини, демократії та верховенстві права.

Відповідно до Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 2269 (2019)²⁵ *Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства* сприяє ширшому розумінню КС та її зв'язку з громадами та суспільством. КС відіграє важливу роль у політиці сприяння сталого розвитку.

КС Європи²⁶ розглядають на рівні політики ЄС як джерело спільної пам'яті, ідентичності, діалогу, згуртованості й творчості. КС охоплює:

- матеріальну КС (замки, музеї, твори мистецтва);
- нематеріальну КС (пісні, традиції тощо);

²² Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property. URL: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/convention-on-offences-relating-to-cultural-property>

²³ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Towards an integrated approach to the cultural heritage of Europe, Brussels, 22.7.2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2014:477:FIN>

²⁴ Рамкова Конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719#Text

²⁵ Resolution 2269 (2019). Safeguarding and enhancing intangible cultural heritage in Europe. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=26468&lang=en>

²⁶ EU Policy for cultural heritage. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/eu-policy-for-cultural-heritage>

- цифрову КС (цифровий і оцифрований формат).

Охорону КС здійснюють у межах не лише культурної політики, а й у межах інших галузевих політик ЄС²⁷: стійкість, управління ризиками стихійних лих, охорона природи, цифрові політики, освіта тощо.

*Стійкість*²⁸ є однією з основ Рамкової програми дій щодо КС, яка виокремлює потенціал КС для посилення соціального капіталу, стимулювання економічного зростання та забезпечення екологічної стійкості. До Рамкової програми внесено три кластери дій для:

- 1) відродження міст та регіонів через КС;
- 2) сприяння адаптивному повторному використанню будівельної спадщини;
- 3) збалансування доступу до КС зі сталим культурним туризмом і природною спадщиною.

*Управління ризиками для КС*²⁹. На рівні ЄС діє кілька інструментів і програм із запобігання та реагування на надзвичайні ситуації:

- механізм цивільного захисту ЄС (EUCPM) – охоплює як людей, так і довкілля й майно, серед яких КС;
- проєкт ProCultHer – випрацювання технічних стандартних операційних процедур для полегшення розгортання експертів для охорони КС в надзвичайних ситуаціях;
- проєкт Гіперіон – створення інтегрованої платформи оцінки стійкості, спрямованої на розв'язання багатьох ризиків і формування швидкої, адаптованої та ефективної реакції на ці ризики й сталу реконструкцію історичних місць.

*Захист від незаконного обігу культурних цінностей*³⁰ – незаконного імпорту, експорту й передачі права власності на культурні цінності (предмети, важливі для археології, доісторії, історії, літератури, мистецтва чи науки).

Форми незаконного обігу культурних цінностей:

- крадіжки з закладів КС чи приватних колекцій;
- розграбування археологічних пам'яток;
- переміщення артефактів через війну.

Боротьба з незаконним обігом культурних цінностей закріплена в Стратегії Союзу безпеки ЄС на 2020–2025 рр. та Стратегії ЄС з боротьби з організованою злочинністю на 2021–2025 рр. У грудні 2022 р. Європейська Комісія представила план дій ЄС проти торгівлі культурними цінностями.

1.3. Політика НАТО щодо захисту культурної спадщини в умовах збройних конфліктів

²⁷ Cultural heritage in EU policies. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies>

²⁸ Sustainability and cultural heritage. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/sustainability-and-cultural-heritage>

²⁹ Risk management for cultural heritage. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/risk-management-for-cultural-heritage>

³⁰ Combatting trafficking in cultural goods. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/protection-against-illicit-trafficking>

Зобов'язання НАТО щодо захисту *спільної спадщини та цивілізації своїх народів, заснованої на принципах демократії, індивідуальної свободи та верховенства права*, закріплено в преамбулі Північноатлантичного договору³¹. Основним нормативним документом щодо захисту культурних цінностей, на яких ґрунтується відповідна політика НАТО, є Конвенція ООН «Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» (1954 р.) та два протоколи до неї. Значення КС в контексті зростання ролі політики ідентичності у ХХІ ст. визначено в доповіді НАТО³² щодо охорони культурних цінностей в умовах збройних конфліктів. Зв'язок між політикою ідентичності та спадщиною підносить питання захисту культурних цінностей до рівня проблеми безпеки.

Так, культурні цінності як складник КС не можуть зводитися тільки до фізичних об'єктів або місць. Культурні цінності та КС є джерелами та інфраструктурою культурного та духовного (разом із релігією) життя спільноти.

- Культурна чистка полягає у викоріненні матеріальних опор культурної пам'яті, які складають інфраструктуру повсякденного культурного життя.
- У контексті гібридної війни культурні цінності можуть бути використані для провокування нових або загострення наявних конфліктів, зокрема шляхом висування претензій на культурні цінності на територіях, що належать іншим націям.
- У збройних конфліктах культурні цінності можуть використовувати для утвердження власних наративів ідентичності та виправдання своєї діяльності певні політичні лідери або терористичні угруповання.
- Мародерство та розкрадання культурних цінностей можуть бути елементами культурного знищення групи, а незаконна торгівля старожитностями – складником економіки конфлікту.

У Політиці НАТО щодо захисту цивільних осіб від 2016 р. зазначено, що захист цивільних осіб під час операцій і місій під проводом НАТО може містити захист не лише людей, але й власності та послуг, *охоплюючи таким чином і захист культурних цінностей*³³. Захист культурних цінностей як один зі складників захисту власності під час збройних конфліктів є водночас і захистом ідентичності громади та її спільної історії, цінностей і традицій³⁴.

Збереження культурних пам'яток у зоні проведення бойових дій. Увага до культурних пам'яток під час процесу визначення воєнних цілей є як міжнародним правовим і моральним зобов'язанням, так і практичною потребою³⁵. Збройним силам заборонено націлюватися на культурні пам'ятки або знищувати їх, за винятком

³¹ The North Atlantic Treaty. Washington D.C. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm

³² NATO and Cultural Property Embracing New Challenges in the Era of Identity Wars. Report of the NATO Science for Peace and Security Project: Best Practices for Cultural Property Protection in NATO-led Military Operations, 2017. URL: <http://surl.li/iqyuc>

³³ Human security. 18 Jul. 2022. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_181779.htm?selectedLocale=en#culture

³⁴ Конференція «Захист культурних цінностей і НАТО: досвід, практика та тенденції». 9 лютого 2023 р., штаб-квартира НАТО, Брюссель. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_211633.htm

³⁵ Jux A., Parker A. Targeting with Due Regard to Cultural Property. February 2023 in Journal Edition 35. URL: <https://www.japcc.org/articles/targeting-with-due-regard-to-cultural-property/>

випадків воєнної необхідності. Крім того, збройні сили повинні: утримуватися від реквізиції й помсти; поважати персонал, що охороняє культурні пам'ятки; утримуватися від мародерства та запобігати мародерству.

Національний музей Іраку в Багдаді (Ірак) став жертвою масового пограбування у 2003 р. За оцінками, було вкрадено понад 13 000 предметів. Військам США не вдалося запобігти пограбуванню музею попри розташування в безпосередній близькості від нього. Військовим не вистачило інструкцій та компетентності щодо дій у подібних ситуаціях і тому вони зрештою утрималися від втручання. Інцидент негативно вплинув на репутацію США серед іракців, на Ширшому Близькому Сході та в міжнародній спільноті.

Скрупульозний визначення цілей є необхідним для того, щоб військові командири могли робити обґрунтовані висновки щодо ризику побічної шкоди для культурних пам'яток під час атаки на цілі, що знаходяться в цих пам'ятках або поруч з ними. Зобов'язання збройних сил щодо охорони культурних пам'яток³⁶ передбачають:

- запровадження у збройних силах відповідних військових правил та положень щодо охорони культурних пам'яток (*Cultural Property Protection – CPP*), які передбачають поширення духу поваги до культурних пам'яток серед усіх військових;
- навчання військових та створення спеціалізованих служб CPP у збройних силах, зокрема щодо надання першої допомоги з охорони культурних пам'яток під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Окрім списку заборонених ударів і обмеженого списку цілей, шкода, військово командування має враховувати, що шкода, завдана культурним пам'яткам, може вплинути на репутацію збройних сил, посилити напругу в громадах у районі військових операцій та використовуватись супротивником з пропагандистською метою. Політична значущість культурних пам'яток має тактичні й стратегічні наслідки щодо конфліктів³⁷.

Культурна спадщина стала викликом в Іраку під час міських боїв. Бойовики, користуючись правовим статусом мечетей, облаштували їх для переховування своїх сил, зброї або розміщення снайперів. Водночас вогонь у відповідь по ворогу, що знаходився на мінареті, міг налаштувати місцевих жителів проти збройних сил США. Щоб упоратися з цими викликами, 2005 р. армія США прийняла Правила ведення бойових дій, пов'язані з місцями відправлення культу та релігійними об'єктами.

³⁶ Jolien Berends. Cultural Property Protection Makes Sense. Civil–Military Cooperation Centre of Excellence (CCOE) 2020. URL: <https://www.cimic-coe.org/resources/make-sense-series/cultural-property-protection-makes-sense.pdf>

³⁷ NATO and cultural property: a hybrid threat perspective (2022). URL: https://static1.squarespace.com/static/5a8ece4b12abd9a4deae2dad/t/621fde6cf13f5e5d7b13e368/1646255727673/CHAC_CP_Hybrid_Threat_2022.pdf

Ідентифікація культурних пам'яток є важливою для збройних сил країн НАТО під час проведення бойових дій³⁸. Процес ідентифікації потребує постійного вдосконалення з метою своєчасного формування повних і доступних баз даних щодо культурних пам'яток та врахування цих даних на ранній стадії циклу планування військових операцій.

Політика НАТО у сфері СРР у рамках цивільно-військового співробітництва. Головна мета цивільно-військового співробітництва (Civil-military cooperation – CIMIC) щодо СРР – захистити культурні пам'ятки під час операцій, водночас забезпечуючи досягнення результатів цих операцій. Ця мета вимагає постійного визначення пріоритетів і балансу між СРР і військовою доцільністю та передбачає:

- доступність даних про культурні пам'ятки (стандартизація, обмін базами даних, перевірка джерел при зборі даних);
- врахування даних про культурні цінності на ранній стадії циклу планування операцій та планування дій щодо СРР у комплексі дій військових операцій;
- навчання військових підрозділів та посилення партнерства між цивільними та військовими / між спеціалізованими військовими відомствами.

1.4. Міжнародний досвід імплементації Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту

Передові практики реалізації Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного Конфлікту (1954 р.) та / або його двох (1954 р. та 1999 р.) протоколів³⁹ на основі національних періодичних звітів для циклу 2017–2020 рр. охоплюють такі заходи.

Детальний підхід до інвентаризації культурних цінностей. Культурні цінності, унесені до кадастру, можуть мати місцеве, національне чи міжнародне значення, бути у приватній власності, а також бути матеріальними та нематеріальними, рухомими чи нерухомими. Держави заохочують інвентаризацію приватних активів шляхом адвокації, надання консультативної допомоги. Поширеною практикою є інвентаризація за складниками: *нематеріальна спадщина; матеріальна спадщина; міська спадщина; природна спадщина.*

Наявність точного реєстру культурних цінностей сприяє:

- протидії пограбуванню та незаконному обігу культурних цінностей або полегшенню їх повернення в разі розграбування;
- збройним силам у визначенні спадщини, що охороняється, і внесенню її до списків заборонених під час конфлікту цілей;
- за потреби реконструкції – отриманню достатніх і точних даних про стан об'єкта перед його знищенням.

³⁸ Civil–Military Cooperation Centre of Excellence The Hague (2020). Cultural Property Protection (CPP) A CCOE Fact Sheet. URL: <https://www.cimic-coe.org/resources/fact-sheets/fact-sheet-cpp-2020.pdf>

³⁹ Analytical report on the best practice of the implementation of the 1954 Hague Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and/or its two (1954 and 1999) protocols (December 15–16, 2022). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383858>

Картографування інвентаризованих культурних цінностей здійснюють з метою інформування цивільного та військового персоналу для визначення в конкретній місцевості культурних цінностей, які потребують особливої уваги в разі надзвичайної ситуації. *Їх можна, наприклад, внести до списків заборонених для ударів або зазначити на військових картах.* Поширеною практикою для картографування є використання бази даних типу Географічної інформаційної системи (ГІС). Поширеною практикою є складання національних кадастрів у загальнодоступній національній онлайн-базі даних. Інвентарні списки можуть використовувати національні сили безпеки для оперативного планування та розгортання на місцях.

Цифровізація та використання сучасних технологій – оцифрування інвентарних списків, колекцій, архівів, фотографій, карт та інших культурних цінностей є вагомим інструментом для їх захисту навіть у разі фізичного знищення. Використання 3D-технологій відкриває нові можливості для дослідження та збереження загрожених пам'яток. Позитивною практикою є також забезпечення загальнодоступності онлайн-базі даних оцифрованих культурних цінностей.

Оцифрування в рамках тематичної програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» на національному рівні сприяє додатковому залученню фінансових механізмів для збереження КС. Оцифрування КС може також стосуватися приватних колекцій та зниклих / викрадених старожитностей.

Національні та місцеві плани на випадок надзвичайних ситуацій і готовності до ризиків. Розробці таких планів передують проведення оцінки ризиків, визначення потенційних загроз та їх впливу на культурні цінності. Результати можна використовувати в разі збройного конфлікту, визначаючи списки пріоритетів для захисту культурних цінностей (пріоритетне майно).

Є практика створення національного органу, що займається плануванням, навчанням або координацією боротьби з захисту культурних цінностей у надзвичайних ситуаціях і може відігравати дорадчу роль для будь-якої національної культурної установи. Заходи з евакуації та безпечні притулки передбачають, зокрема, визначення порогу ризику для евакуації та перелік першочергових об'єктів для неї. Притулки мають бути: цілковито захищені від будь-яких небезпек і віддалені від будь-якої воєнної цілі; позначені «Блакитним щитом» – захисною емблемою Гаазької конвенції 1954 р.; відомі за розташуванням усім збройним силам. Притулок для культурних цінностей, що належать іншим державам, пропонують Китай і Швейцарія.

Уряд Великобританії
визначає культурні цінності в нижченаведених категоріях, які відповідають визначенню ст. 1 Конвенції і тому захищені Конвенцією та протоколами.

A. Усі перелічені будівлі статусу I (Англія та Вельс), категорії A (Шотландія) і A (Північна Ірландія).

B. Усі історичні парки та сади статусу I рівня в Англії та Вельсі.

C. Усі об'єкти Світової спадщини Сполученого Королівства, за винятком тих, які віднесено лише до природних об'єктів.

D. Колекції музеїв і галерей, спонсорованих урядом Його Величності, урядом Шотландії, урядом Вельсу та виконавчою владою Північної Ірландії.

E. Визначені колекції в Англії та визначені колекції в Шотландії (охоплюють зібрання в музеях, галереях, бібліотеках, архівах та університетах).

F. Записи та колекції національних бюро записів, п'яти бібліотек обов'язкових примірників у Великобританії та національного архіву Британського інституту кіно.

G. Майно, що перебуває під опікою держави у Великобританії (зокрема майно в Національній колекції спадщини в Англії; майно, що перебуває під опікою: міністрів Шотландії; міністрів Вельсу; держави у Північній Ірландії).

Department for Digital, Culture, Media and Sport UK. Protection of cultural property in the event of armed conflict (November 2017)

Унесення культурних об'єктів до Міжнародного реєстру культурних цінностей, що перебувають під особливою охороною та до Міжнародного списку культурних цінностей під посиленою охороною передбачає можливість звернутися по фінансову допомогу до Фонду захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту на національній території.

Культурні цінності може бути позначено *національними символами культурних цінностей* особливого значення або вже згаданим «*Блакитним щитом*» – це посилює кримінальну відповідальність у разі пошкодження. Об'єкти можуть мати різний статус, що позначається декількома емблемами: регіональне чи національне значення, об'єкти Світової спадщини, особливий або посилений захист.

Підготовка збройних сил і персоналу служби безпеки щодо захисту культурних цінностей передбачає забезпечення всьому військовому персоналу відповідної теоретичної та практичної підготовки з урахуванням їхніх звань та обов'язків. Навчальні курси можуть бути частиною регулярного навчання або факультативними семінарами / практикумами для обмеженої кількості співробітників. Навчальні курси для військовослужбовців можуть бути більше зосереджені на захисті культурних цінностей і засобах досягнення цієї мети.

Серед навчальних матеріалів, окрім власного військового посібника з охорони культурних цінностей, для поширення серед національних армій можна використовувати спеціальний Військовий посібник ЮНЕСКО з охорони культурних цінностей або ж посібники ОБСЄ. Зовнішні навчальні програми щодо охорони КС в умовах збройного конфлікту також надають ООН, НАТО, Інститут навчання миротворчих операцій із захисту культурних цінностей у співпраці з ЮНЕСКО.

Призначення осіб або створення спеціальних служб у збройних силах щодо охорони культурних цінностей (ст. 7 Конвенції). Брак ресурсів та обізнаності є поширеною перепорою для створення спеціального підрозділу охорони культурних цінностей у національних збройних силах. Натомість поширенішими практиками є призначення юридичних радників та покладення завдань з охорони культурних цінностей на поліцію. Однак така практика орієнтована на протидію незаконному обігу культурних цінностей.

Спеціальний підрозділ охорони КС у національних збройних силах створили, зокрема, у Великобританії. Окремий підрозділ охорони культурних цінностей (CPPU) тісно співпрацює з Національним бюро «Блакитного щита», зокрема у проведенні у 2019 р. навчального курсу «CPP Special to Arm»⁴⁰.

Спеціалізовані підрозділи охорони культурних цінностей⁴¹ функціонують в Італії (Carabinieri Tutela Patrimonia Culturale), збройних силах США (Спеціалізовані підрозділи охорони культурних цінностей), Австрії (підрозділ LO/milPCP як частина Цивільно-військової служби зв'язку).

Цивільно-військове партнерство щодо охорони культурних цінностей може містити підписання меморандуму про співпрацю між національними міністерством культури та міністерством оборони. Так, у Польщі в результаті угоди між Міністерством національної оборони і Міністерством культури та національної спадщини 2020 р. утворено Міжнародний центр навчання та дослідження загроженої КС.

Прикладом цивільно-військового партнерства щодо охорони культурних цінностей є організація спільного тренінгу Міністерства оборони Бельгії «Навчання у ворожому середовищі (HEAT)» щодо підготовки фахівців з музеїв і культурних цінностей до реагування у ворожих воєнних чи надзвичайних ситуаціях.

Міжнародна допомога та співробітництво є дедалі поширенішими інструментами в межах реалізації положень Гаазької конференції та двох її протоколів. Міжнародна співпраця може здійснюватися під егідою міжнародних організацій (як-от НАТО, ОБСЄ чи ООН) або ж на рівні різноманітних мереж експертів. Практики міжнародного партнерства забезпечують: активну співпрацю з місцевим комітетом «Блакитного щита», міжнародного або національного комітету Червоного Хреста / Півмісяця; фінансову або технічну допомогу від ICCROM, ALIPH, Смітсонівського інституту, Фонду принца Клауса. Поширено практики створення національного фонду для захисту спадщини під час надзвичайних ситуацій, який надає міжнародну допомогу, наприклад, ALIPH (міжурядовий фонд) або Фонд захисту культури Британської ради (державний фонд). Є також можливість звернутися по фінансову допомогу до Фонду захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту та використовувати активну всебічну співпрацю з ЮНЕСКО.

⁴⁰ UKBS supports UK's first CPP Special to Arm course. October 18, 2019. URL: <https://theblueshield.org/ukbs-supports-uks-first-cpp-special-to-arm-course/>

⁴¹ Cultural Property Protection Makes Sense. Civil–Military Cooperation Centre of Excellence (CCOE) 2020. URL: <https://www.cimic-coe.org/resources/make-sense-series/cultural-property-protection-makes-sense.pdf>

Захист культурних цінностей від незаконного вивезення. Однією з основних проблем реституції награтованих в умовах окупації об'єктів є підтвердження їх ідентифікації. Зокрема, це стосується незаконно вивезених культурних цінностей – результату незаконних розкопок. Підтвердити походження культурних цінностей, украдених до належної інвентаризації, складніше, якщо національне законодавство покладає тягар доведення походження об'єкта на країну-позивача. Забезпечення можливості в судах урахувати аналогії щодо цих об'єктів як адекватний доказ їх походження сприятиме реституції культурних цінностей.

Заходи судового переслідування. Більшість держав-учасниць прийняли в межах національного законодавства положення щодо криміналізації та судового переслідування будь-яких порушень Гаазької конвенції 1954 р. та двох протоколів до неї. Поширено практику внесення до національних кримінальних кодексів окремого положення з цього питання.

Надання юрисдикції суду щодо правопорушень у контексті Другого протоколу 1999 р. включає призначення спеціального суду щодо розгляду справ, пов'язаних з культурними цінностями, або ж можливість доручення звичайним судам розглядати ці питання. Військові суди також можуть застосовувати санкції до військовослужбовців, які порушили положення конвенцій та їх обов'язки. У разі потреби може бути залучений Міжнародний кримінальний суд або справу передано в юрисдикцію іншої держави відповідно до міжнародної конвенції (наприклад, SOFA НАТО), двосторонніх чи багатосторонніх угод.

Питання злочинів проти КС можуть ввести до політики перехідного правосуддя та примирення. Наприклад, у Колумбії створено дві спеціальні перехідні юрисдикції:

1) юрисдикція «Спеціальна Справедливість заради миру» (JEP), яка є частиною Системи правди, справедливості, відшкодування та неповторення, яка постала в результаті підписання Гаванських мирних угод національним урядом і тодішньою повстанською групою FARC-EP. JEP має власних прокурорів та судову поліцію, які відповідають за розслідування та покарання злочинів у межах Конвенції та додаткових протоколів;

2) юрисдикція «Справедливість і мир» щодо скоєння злочинів в межах Другого протоколу 1999 р. демобілізованими членами груп – т. зв. *парамілітаріями* (ісп. *autodefensas o paramilitares*), злочини яких розслідує Генеральна прокуратура країни, а судовий розгляд здійснює Суд справедливості та миру.

Розділ 2. Культурна спадщина та російська агресія

2.1. Зафіксовані втрати матеріальної культурної спадщини

Культурна спадщина Українського народу за радянських часів зазнала невірних збитків: змінювали цільове призначення та знищувались численні культові споруди – православні храми, синагоги, костьолои, мечеті, караїмські кенаси. На територію РРФСР вивозили рухомі культурні цінності, археологічні знахідки, знищували історичну пам'ять, традиції, мову. Натомість культурний простір маркували символами нової радянської ідентичності.

Знищення КС Українського народу є однією з головних цілей війни РФ проти України. Отже, формування державної політики КС України має істотне значення для забезпечення національної безпеки.

Російські окупаційні сили демонтували меморіал жертвам Голодомору в тимчасово окупованому Маріуполі (19 жовтня 2022 р.)

Демонтаж пам'ятника Жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у тимчасово окупованому Маріуполі.

Фото: телеграм-канал Петра Андрющенка.

Культурний вимір посідає центральне місце в російській агресії проти України. Так званий «захист російськомовного населення», наратив щодо «історичної належності Криму» Росія вже використала 2014 р. для виправдання окупації частин Донецької, Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя. Заперечення російською стороною права Українського народу на історичну спадщину та культурну самобутність супроводжує й повномасштабне вторгнення в Україну. Маніпулювання культурною спадщиною, за оцінкою НАТО⁴², є частиною російської стратегії встановлення історичної, культурної та релігійної гегемонії над українським народом – це лежить в основі цілей російської зовнішньої політики та свідомо

⁴² NATO and cultural property: a hybrid threat perspective (2022). URL: https://static1.squarespace.com/static/5a8ece4b12abd9a4deae2dad/t/621fde6cf13f5e5d7b13e368/1646255727673/CHAC_CP_Hybrid_Threat_2022.pdf

розігрується разом з іншими звичайними та нетрадиційними засобами примусу, домінування й дестабілізації.

Зафіксовані втрати матеріальної КС.

- *Тимчасово окуповані території Луганської та Донецької областей*: на початок 2014 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було внесено у Донецькій області – 88 об'єктів, серед них 75 історії та 4 монументального мистецтва; у Луганській області – 497 об'єктів, у тому числі 403 історії та 28 монументального мистецтва. На ТОТ розташовано 49 державних музеїв, у тому числі найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України.

До відкритого збройного вторгнення РФ у Маріуполі була одна з найбільших колекцій монументально-декоративного мистецтва.

Знищено монументальні *мозаїки* *Алли Горської* (липень, 2022 р.)

«Дерево життя»

Фото: [facebook.com/nikiforov1](https://www.facebook.com/nikiforov1)

- *ТОТ АР Крим та місто Севастополь*: до окупації діяли 34 музейні установи, підпорядковані Міністерству культури України, з 917 477 предметами, що входили до державної частини Музейного фонду України. У Севастополі – 5 музейних установ з 320 163 предметами, що також входили до державної частини згаданого фонду. На півострові розташовано 3800 нерухомих пам'яток культури, зокрема один з українських об'єктів, унесених до списку Світової спадщини ЮНЕСКО (World Heritage List) – місто Херсонес Таврійський та його хора.

Низку об'єктів унесено до попередніх списків – Бахчисарайський палац кримських ханів і Чуфут-Кале, комплекс пам'яток Судакської фортеці VI–XVI ст., Кримська астрофізична обсерваторія, пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Чорного до Середземного моря, культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (Мангуп-Кале та Ескі-Кермен).

Ханський палац у Бахчисараї (крим. Han Saray) – єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури. Під виглядом реконструкції знищено Золотий кабінет Ханського палацу – демонтовано автентичний дах та ансамбль кольорових вітражів (грудень, 2022 р.).

Тріщина на об'єкті внаслідок непрофесійного втручання («реставрації» (лютий, 2022 р.).

Фото: <https://www.facebook.com/economy.depart>

Фото: <https://www.facebook.com/economy.depart>

● *Культурні цінності в зоні активних бойових дій:* за даними Українського культурного фонду на 25 лютого 2023 р. ушкоджень зазнали 1322 об'єкти культурної інфраструктури, зокрема 569 старовинних будівель, 69 музеїв, 305 релігійних споруд. З них більш ніж третину (505) цілковито зруйновано. Найбільших утрат і збитків зазнала культурна інфраструктура в Донецькій, Харківській, Київській, Херсонській, Миколаївській та Луганській областях. На лютий 2023 р. щонайменше 2148 закладів культури та релігії зазнали пошкоджень унаслідок повномасштабного вторгнення. Серед них 703 будинків / палаців культури, 348 релігійних споруд, 82 музеї та 22 театри. За даними експертів проєкту KSE Institute «Росія заплатить», загальна сума збитків закладів сфер культури та релігії становить понад 1,5 млрд дол.

Половецькі баби (IX–XII ст.) поблизу міста Ізюму.

Лише 2 з 9 половецьких баб на горі Кременець в Ізюмі не зазнали пошкоджень під час російської окупації. Одну зі скульптур цілком знищено внаслідок вибуху.

Фото: t.me/otkachenkokyiv

Вивезення рухомих культурних цінностей з музейних фондів України до РФ з окупованих після 24 лютого 2022 р. територій. Від початку великої війни окупаційні сили викрали артефакти з майже 40 українських музеїв. Зокрема, під виглядом «евакуації» культурних цінностей із зони бойових дій Російська Федерація вивезла та незаконно привласнила низку музейних колекцій.

Маріуполь: з музеїв викрали та вивезли понад 2 тисячі експонатів. Серед найцінніших предметів були старовинні ікони, унікальний рукописний сувій Тори, 200-річна Біблія та понад 200 медалей. Вивезено колекцію фонду

Художнього музею імені Архипа Куїнджі, будівлю музею зруйновано 21 березня 2022 р.

Мелітополь: зібрання музейного фонду краєзнавчого музею, який містив колекцію скіфського золота з розкопок Мелітопольського кургану.

Херсон: колекція фондів краєзнавчого музею, у яких зберігались артефакти скіфського і давньогрецького періодів і твори XVII–XX ст. З понад 13 тис. експонатів викрадено 80 %. Деякі викрадені картини з художнього музею помічено в Сімферополі.

Унаслідок підриву Каховської ГЕС, яку здійснила російська сторона 6 червня 2023 р., понівечено або назавжди знищено 10 бібліотек та п'ять музеїв Херсонщини. Значна частина з цих об'єктів розташовані на тимчасово окупованій території.

Карта з постраждалими об'єктами української спадщини.

Команда НеМо

Мародерство та розкрадання культурних цінностей на ТОТ України. З часу захоплення Кримського півострова РФ розгорнула масштабні археологічні розкопки, у межах яких триває знищення археологічного пласта України, мародерство та розкрадання українських культурних цінностей. Так, у межах зведення «Нового Херсонесу», у безпосередній близькості до об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО, російська сторона з 2021 р. провела т. зв. «рятувальні археологічні розкопки» площею у 86,5 тис. м² і декларує виявлення 3,5 млн артефактів та сотні об'єктів різних епох. Роботи вели в прискореному темпі та з використанням важкої будівельної техніки, у результаті чого багато археологічних артефактів знищено.

Важка будівельна техніка на історико-охоронній території Херсонесу (2021–2022 рр.) Будівництво ведуть без обговорень та погоджень з ЮНЕСКО.

Російська сторона заливає бетоном територію «Нового Херсонесу» (2021–2023 рр.)

Зросли ризики незаконного обігу на міжнародному чорному ринкові культурних цінностей з ТОТ України. Можливості протидії цій загрозі обмежені через складність ідентифікації, доведення та притягнення до відповідальності за незаконне розкрадання українських культурних цінностей. Злочинна торгівля може стати джерелом збагачення представників окупаційної влади та її силових структур.

Одна зі знахідок 2022 р. – **Надгробна стела мешканця Херсонесу (II ст. до н. е.)**. Згідно з написом пам'ятник стояв на могилі Аристона, сина Аристона.

Одна зі знахідок 2022 р. **Оберіг у формі голови Беса з єгипетського фаянсу (I ст. до н. е. – I ст. н. е.)**

2.2. Знищення нематеріальної культурної спадщини

Російська Федерація намагається знищити різні прояви української нематеріальної культурної спадщини на ТОТ України, грубо порушуючи Конвенцію про охорону нематеріальної КС. За оцінкою експертів ООН⁴³ спробою стерти українську ідентичність є напади РФ на українські культурні символи та культурні ресурси.

Знищення історичної пам'яті та культурного надбання.

- Руйнування сховищ української літератури, музеїв та історичних архівів. З публічних бібліотек міст і селищ на ТОТ України окупаційна влада вилучила та знищила книги з історії України та української

⁴³ Targeted destruction of Ukraine's culture must stop: UN experts. 22 February 2023. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/02/targeted-destruction-ukraines-culture-must-stop-un-experts>

літератури, занесла їх до категорії «екстремістської» літератури. Застосовано такі практики й до шкільних посібників з історії та важливих для кримськотатарського народу творів.

- Тотальна русифікація всіх сфер життя на ТОТ АР Крим є наступом на нематеріальну спадщину української нації та людства. Русифікація та мілітаризація дітей на ТОТ України ставить собі за мету викоринити українську ментальність, спадкову передачу й відтворення української ідентичності.

- Обмін знаннями – однією зі сфер нематеріальної КС – на ТОТ України перебуває під загрозою зникнення. Навмисне знищення українських книг, творів української літератури та історії вплинуло на саму здатність українців на тимчасово непідконтрольних землях користуватися нематеріальною КС та створило загрозу формуванню обізнаності щодо важливості такої спадщини та її охорони.

Проведення окупаційною владою на ТОТ України ідеологічних репресій та суворой цензури в медійній, культурній та освітній сферах виявляється в таких діях:

- поширення російських наративів, спрямованих на демонізацію та приниження української культури та ідентичності, російськими офіційними особами та представниками російської влади на ТОТ України;

- переслідування та затримання представників української освітньої сфери за відмову впроваджувати російську навчальну програму, а також вербування російських освітян для роботи на ТОТ України;

- переслідування проукраїнських активістів, зокрема з кримськотатарської спільноти, які виступають проти окупації та політики викоринення ідентичності, мови та культури (погрози, арешти, вбивства);

- знищення культурних релігійних практик, закриття релігійних установ або переслідування релігійних лідерів, які здійснює РФ на ТОТ України, становить загрозу для нематеріальної КС України та має негативний вплив на місцеве населення.

Експлуатація об'єктів КС на ТОТ України для російської пропаганди, утвердження ідеології «русского міра», російського культурного імперіалізму та витіснення української ідентичності.

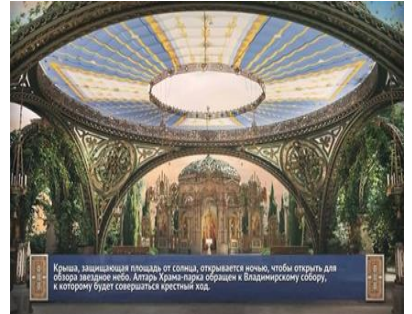
Так, на об'єкті Світової спадщини ЮНЕСКО, яке перебуває на ТОТ України, РФ реалізує проєкт російського президента «Новий Херсонес». Він передбачає експлуатацію самого об'єкта для проведення ідеологічної та культурної пропаганди, руйнування його археологічного пласта й масштабну забудову – зведення на об'єкті КС музею «Росія – Моя історія», музею історії Криму та Новоросії, музею античності та Візантії, паломницьких центрів та культових об'єктів РПЦ (церковної структури, яка є опорою агресивної політики РФ).

Проект «Новий Херсонес» ініційований президентом РФ як «духовно-просвітницький центр» поблизу античного міста Херсонесу. Будівництво здійснює Міноборони РФ, РПЦ та Фонд «Моя історія».

Загальна площа забудови становитиме майже 87 тис. м². Під об'єкти «паломницького призначення» відводять 8217 м².

Заплановано будівництво грандіозного православного храму РПЦ «з куполом, що відкривається». З відкритих джерел відомо, що будівництво вже профінансували «Газпром нефть» та «Транснефть».

КС на тимчасово окупованій території АР Крим є засобом незаконного збагачення представників окупаційної влади шляхом розкрадання культурних цінностей та проведення т. зв. протиаварійних, ремонтних та реставраційних робіт на об'єктах КС України. Некваліфіковані роботи на таких об'єктах призводять до їх пошкодження та втрати автентичного вигляду.

Дестабілізація культурного життя в країні ускладнює системне відтворення української культури та доступ населення до КС України. Російська агресія зумовила масштабне переміщення людей, ускладнення культурної діяльності в суспільстві, руйнування усталених зв'язків. Значними є втрати людського потенціалу охорони КС (працівники культури та митці), зокрема під час спроб захистити культурні цінності. Працівники охорони КС на тимчасово окупованій території перебувають під тиском психологічного та фізичного насильства.

Розділ 3. Безпекові засади формування державної політики

3.1. Правові засади формування державної політики культурної спадщини як складника національної безпеки

В умовах набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС першочерговим завданням стає імплементація норм міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо захисту КС. Зміни до національного законодавства щодо збереження і охорони КС України, а також підходи до реалізації державної політики охорони КС Українського народу мають відповідати викликам російської агресії проти України.

Нова Стратегія національної безпеки Росії, яку підписав президент РФ у липні 2021 р., визначає як загрозу національній безпеці т. зв. «вестернізацію культури» та поширення західних етичних цінностей. Напередодні широкої навали президент РФ підписав указ «Про затвердження Основ державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей».

Таку стратегію та культурну політику Росія здійснює на тимчасово окупованих територіях України, чим і далі провадить тотальну русифікацію та знищення ідентичності Українського народу.

Спротив українців російській агресії, ворожим зазіханням на ідентичність і територіальну цілісність сформували розуміння, що КС є складником національної безпеки. У ВР розглядають зміни до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження КС України та національної пам'яті⁴⁴. Проект закону пропонує доповнити частину третю ст. 3 таким пунктом: «4) збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації». Прийняття законопроекту сприятиме гармонізації підходів до охорони КС в межах європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Національне законодавство щодо захисту КС потребує зміни концептуальних підходів відповідно до: європейської та євроатлантичної перспектив України; загроз українській ідентичності в умовах російської агресії.

*Закон України про охорону культурної спадщини*⁴⁵ визначає, що «культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини». У документі закріплено визначення «культурна спадщина» в дусі Конвенції про охорону Світової культурної і природної спадщини (ЮНЕСКО). Однак не закріплено визначення «культурної спадщини Українського народу», а також немає положення про значення КС для Українського народу, про захист нематеріальної КС. Таким чином, у базовий документ щодо охорони КС не

⁴⁴ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті 9072 від 02.03.2023.
URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41472>

⁴⁵ Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III, редакція від 01.01.2023.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

імплементовано Конвенцію ЮНЕСКО про охорону нематеріальної КС (до якої Україна приєдналась у 2008 р.) та Рамкову конвенцію Ради Європи про значення КС для суспільства (ратифікована Україною у 2013 р.).

Під особливою охороною у межах дії закону перебувають об'єкти Світової спадщини, що розташовані на території України (ст. 37). На національному рівні ведеться облік пам'яток КС національного та місцевого значення, які містять об'єкти спадщини радянського періоду та об'єкти, що репрезентують період російського культурного домінування на території України (див. Додаток 2). Натомість не визначені як такі, що потребують посиленого захисту держави, вагомі для української ідентичності об'єкти КС. Закон не містить:

- понять «нематеріальна та цифрова культурна спадщина» та їхнього значення в збереженні національної ідентичності й сталого розвитку української нації;
- визначень «культурні цінності» та «культурні цінності, які перебувають під загрозою», «національні культурні цінності, які перебувають під особливим захистом держави».

Формування державної політики КС потребує термінологічного узгодження понять «об'єкти культурної спадщини», «нематеріальна / духовна спадщина», «культурні цінності», які також мають охоплювати важливу природну спадщину України.

До Верховної ради України подано проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації положень Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» № 2771 від 17.01.2020 (автори – народні депутати України Ткаченко О. В., Констанкевич І. М., Потураєв М. та ін.) Однак документ не передбачає внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини України» відповідно до ратифікованих Україною міжнародних Конвенцій. Натомість Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу ВРУ визнав його положення такими, що регулюються національним законодавством країн – членів Європейського Союзу та не підпадають під дію міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції⁴⁶.

Маркування культурних цінностей. Культурні цінності підпадають під дію постанови Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2022 р. № 1199 «Про затвердження Порядку маркування в особливий період будівель та споруд, транспортних засобів, які підпадають під дію норм міжнародного гуманітарного права, відповідними розпізнавальними знаками (емблемами)»⁴⁷, відповідно до якої:

Культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства про

⁴⁶ Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу. Щодо розгляду законопроекту. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1735351>

⁴⁷ Постанова КМУ від 21 жовтня 2022 р. № 1199. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1199-2022-%D0%BF#Text>

вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, а також центри зосередження культурних цінностей...

Міжнародні зобов'язання щодо захисту культурних цінностей військовослужбовцями ЗС України внесено до Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у ЗС України⁴⁸, згідно з якою:

Культурні цінності (п. 30) – об'єкти, що мають велике значення для культурної спадщини народів і відіграють важливу роль у духовному житті людей (пам'ятники архітектури та історії, твори мистецтва, релігійні або світські пам'ятники, археологічні об'єкти, музеї, бібліотеки, архіви, театри тощо).

Інструкція містить положення відповідно до норм міжнародного гуманітарного права щодо: невикористання культурних цінностей у воєнних цілях; посиленого захисту об'єктів з Міжнародного реєстру культурних цінностей, які перебувають під спеціальним захистом; зобов'язання держави-окупанта щодо захисту культурних цінностей; поширення захисту Міжнародного гуманітарного права на персонал, який відповідає за захист і охорону культурних цінностей. Військові частини ЗСУ мають бути забезпечені текстами Міжнародного реєстру культурних цінностей, які перебувають під спеціальним захистом, та Державного реєстру національного культурного надбання. Однак положення національного законодавства щодо Міжнародного реєстру культурних цінностей, які перебувають під спеціальним захистом не мають практичного значення⁴⁹, оскільки не містять реєстру культурних цінностей на території України.

В Україні немає спеціального законодавства щодо імплементації Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. та двох її протоколів. У національному правовому полі ці документи мають пряму дію, однак потребують імплементації. Зокрема, досі не визначено перелік національних культурних цінностей, які підпадають під охорону Конвенції та протоколів.

Нагальним є також створення відповідно до ст. 7 Гаазької конвенції 1954 р. у структурі Збройних Сил України спеціалізованого військового підрозділу та навчання збройних сил захисту культурних цінностей.

Відповідальність за знищення культурних цінностей. Порухення зобов'язань щодо захисту культурних цінностей може бути підставою для кримінально-правової кваліфікації згідно з Кримінальним Кодексом України⁵⁰ (ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни») за: розграбування національних цінностей на окупованій території та порушення норм МГП; контрабанду (ст. 201) та незаконне привласнення (ст. 193); незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини;

⁴⁸ Наказ МОУ від 23.03.2017 № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

⁴⁹ Савченко Я., Короткий Т., Тимочко М. Імплементація норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту культурних цінностей до законодавства України: стан та окремі питання. URL: <http://surl.li/irgnq>

⁵⁰ Кримінальний Кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

знищення, руйнування або пошкодження об'єктів КС (ст. 298). До заборонених методів і засобів ведення воєнних дій віднесено *знищення культурних цінностей, історичних пам'яток, місць відправлень культових обрядів та об'єктів, які становлять культурну чи духовну спадщину народів, а також використання їх з метою досягнення успіху в бойових діях.*

Культурні цінності, які перебувають під спеціальним захистом, *не мають бути об'єктом нападу, якщо це не викликано імперативною військовою необхідністю.* Об'єкт, що перебуває під захистом МГП, може втратити право на захист та стати військовою ціллю. Зокрема, культурні цінності під загальним захистом можуть бути піддані нападу, тільки якщо вони є військовим об'єктом (п. 10, розділ 2).

Захист культурних цінностей в умовах розгортання воєнних дій внесено до національної доктрини Цивільно-військового співробітництва ЗСУ (5.1.4)⁵¹ та має на меті *формування позитивної громадської думки та сприяння діям військ (сил) як на місцевому, так і на міжнародному рівні. Сприяння в захисті об'єктів КС може містити:*

- *завчасну ідентифікацію об'єктів КС на місцевості;*
- *усебічне врахування обмежень на ведення бойових дій;*
- *співпрацю органів державної влади та місцевого самоврядування, міжнародних та національних організацій, що опікуються захистом пам'яток культури;*
- *запобігання вогневому враженню (знищенню), грабуванню та проведенню противником терористичних актів на таких об'єктах.*

Упроваджено заходи державної підтримки забезпечення охорони культурних цінностей та культури в умовах воєнного стану⁵². Опрацьовано механізм оперативного реагування органів влади різних рівнів та військових адміністрацій, спрямований на ліквідацію наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних з пошкодженням об'єктів КС, на територіях, де немає або завершено активну фазу бойових дій⁵³.

Інвентаризація культурних цінностей (створено реєстрів) є вкрай важливим інструментом для збереження КС України, верифікації культурних цінностей в умовах ведення бойових дій, оцінки втрат української сторони та притягнення до відповідальності російському сторону за порушення норм міжнародного права. Відсутність єдиної системи обліку об'єктів культури унеможливорює інвентаризацію всіх об'єктів рухомої та нерухомої КС України та культурних цінностей (бібліотечних, архівних та музейних фондів різних рівнів: національних, регіональних, муніципальних). Так, рухомі культурні цінності та об'єкти КС мають

⁵¹ Доктрина «Цивільно-військове співробітництво», Липень 2020.

URL: https://drive.google.com/file/d/1KRUQUBp9LCiFOwaAZOinhA4_iyHrlqBh/view

⁵² Постанова КМУ від 20 січня 2023 р. № 52 «Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для підтримки культури та збереження культурної спадщини».

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/52-2023-%D0%BF#n8>

⁵³ Постанова КМУ від 15 листопада 2022 р. № 1342 «Порядок проведення окремих видів робіт на об'єктах культурної спадщини в умовах воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1342-2022-%D0%BF#Text>

різні системи обліку на секторальному рівні. У деяких сегментах немає даних щодо сукупного обліку культурних цінностей різного підпорядкування. Лише поодинокі секторальні системи обліку КС розпочали цифровізацію культурних цінностей.

Документи, якими оперує Міністерство культури та інформаційної політики, містять:

- Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд (1984–1998 рр.) (українською та англійською мовами).
- Каталог культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999–2009).
- Catalogue of cultural property stolen from Ukrainian state museums, reserves, institutions, collections (1999–2009).
- Інформацію про викрадені культурні цінності з музеїв державної та комунальної форм власності за період 2010–2015 рр.

Див.: URL: <https://mkip.gov.ua/content/informaciya-pro-dii-u-razi-viyavlennya-vikradenih-abo-vtrachenih-kulturnih-cinnostey.html>

Відсутність єдиного реєстру *втрат культурно-мистецьких цінностей* як національних (регіональних, муніципальних), так і приватних колекцій на тимчасово окупованих територіях України (з 2014 р.) зумовлює складність їх ідентифікації та введення до наступних процедур повернення та компенсацій за культурне знищення української нації.

3.2. Аналіз підходів до формування державної політики охорони та примноження культурної спадщини

КС посідає вагоме місце в підходах ЮНЕСКО, Ради Європи та ЄС щодо сталого розвитку та післякризового відновлення. Цілі збереження КС розглядають у ширшому діапазоні економічних, соціальних і екологічних цінностей та потреб, визначених концепцією сталого розвитку. 2015 р. ЮНЕСКО прийняла Політику *щодо інтеграції перспективи сталого розвитку в процеси Конвенції про Світову спадщину*⁵⁴. Політика збереження та управління КС повинна охоплювати три виміри сталого розвитку: екологічної сталості, інклюзивного соціального та інклюзивного економічного розвитку, а також зміцнення миру та безпеки.

Російська агресія призвела до розпаду міських громад та локальних культурних груп, передусім міст Сходу та Півдня України. Системні обстріли міст, які здійснює російська сторона, зумовили руйнацію міської КС, її природного та урбаністичного ландшафтів. Війна завдала значного екологічного лиха природному середовищу міської КС. Трагічними стали втрати людського потенціалу міст, їхніх культурних зв'язків та практик.

Потенціал КС має бути використано в контексті повоєнного відновлення та соціально-економічного розвитку постраждалих міст України. Збереження та розвиток соціокультурної ідентичності міських просторів передбачає й визначення

⁵⁴ Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention as adopted by the General Assembly of States Parties to the World Heritage Convention at its 20th session (UNESCO, 2015). URL: <https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/>

механізму проведення історико-культурної експертизи для складання проєктів відновлення міст.

ЮНЕСКО застосувало надзвичайну (прискорену) процедуру внесення *Історичного центру Одеси* до списку об'єктів Світової спадщини, що перебуває під загрозою (січень 2023 р.)

Відновлення культурного простору міського середовища має відповідати *принципу адаптивного повторного використання будівель КС* – він передбачає збереження балансу між завданнями, пов'язаними з потребою провести декомунізацію символічного простору міст, і завданням зберегти КС на деокупованих територіях. Позитивним досвідом такого підходу є приклад післявоєнної Польщі під час відбудови міст Вроцлаву (Бреслау), Гданську (Данцига) та інших, переданих їй після Другої світової війни. Відновлення пам'яток архітектури та історичної забудови супроводжувалося деконструкцією символіки, яка асоціювалася з довготривалим німецьким минулим (пам'ятники німецьким політичним та військовим діячам тощо).

Місця знятих з постаментів пам'яток залишаються маркером радянської ідентичності як частина архітектурного ансамблю та візуальний образ. Демонтувати пам'ятки доцільно разом з постаментом і зміною дизайну урбаністичного ландшафту.

Артоб'єкт Middle Way у формі гігантської руки біля постаменту поваленого пам'ятника Леніну в Києві (27 вересня 2018 р.)

Фото: Фейсбук. Ambasada României în Ucraina

Відновлення людського потенціалу міської КС передбачає відродження ідентичності громад, використання КС як ресурсу для їх згуртованості та примирення через доступ, співучасть в опіці й догляді за КС. Участь громадськості в процесах відновлення міської КС та соціокультурної ідентичності міст є вагомим передумовою соціальної інклюзії та формування сталих міських громад.

Графіті Бенксі, англійського андеграундного митця, створені 2022 р. в Києві, Ірпені, Горенці та Бородянці. Вартість українських праць становить приблизно від 1 млн до 10 млн дол.

Фото: Ajax Systems

КС та культурні практики. Матеріальна КС має стати основою відродження потенціалу нематеріальної КС міських громад та постраждалих регіонів. Це передбачає не лише питання забезпечення доступу населення до КС, а й відновлення актуальних культурних практик міських громад та культурних зв'язків. КС має значний ресурс у подоланні психологічних травм населення, зумовлених війною. Доступ до спадщини та догляд за нею можуть допомогти людям відновити відчуття спадкоємності, гідності та розширити для них можливості повоєнної реінтеграції.

КС та цілі сталого розвитку. Уведення КС до проєктів забезпечення сталого розвитку постраждалих територій має ґрунтуватися на взаємозв'язку процесів екологічного та соціального інклюзивного відновлення. Заходи щодо збереження, відновлення та опіки КС треба неодмінно ввести до реалізації Національного плану відновлення України для досягнення цілей сталого розвитку України на період до 2030 р.

КС і політика історичної пам'яті. Український символічний простір є надзвичайно неоднорідним. Різні його частини сформувалися в різних історичних умовах, різних державних утвореннях, під впливом різних, часто ворожих одна одній ідеологій. У багатьох випадках між ними немає органічного зв'язку. Перебування людини в такому просторі породжує когнітивні дисонанси і, зрештою, цинізм і байдужість до власної історії. У цьому відношенні на деякі регіони, здається, не вплинули ті доволі радикальні зміни, що відбулись у сфері політики історичної пам'яті після 2014 р. Їхній символічний простір значною мірою досі є пострадянським і не відповідає потребам формування української ідентичності.

Меморіалізація російських наративів та знакових для російської ідентичності постатей завжди була інструментом ідеологічно-культурного домінування російської влади в Україні в часи імперського, радянського та неоімперського періодів.

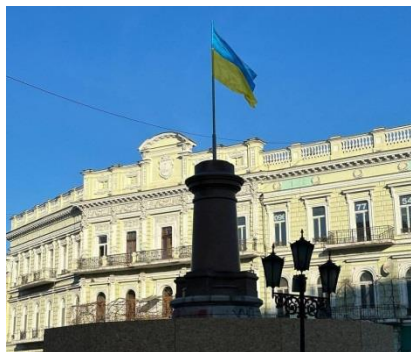
Фото: <http://restplace.com.ua/>

«*Засновникам Одеси*» – офіційна назва пам'ятника Катерині II та її сподвижникам ігнорує історію міста, що передувала російському завоюванню. Когнітивне значення пам'ятника також демонструє безкарність російських злочинів проти Українського народу, зокрема греків, які зазнали масової депортації за правління цариці.

Пам'ятник Катерині II (м. Одеса) демонтовано в грудні 2022 р. Монумент передано до Одеського художнього музею.

Вид постаменту демонтованого пам'ятника.

Фото: <https://www.ukrainianworldcongress.org/>

Прикладом потреби переосмислити російський спадок в Україні є ситуація навколо постаті О. Пушкіна, пам'ятників якому в Україні налічувалось понад 100 (16 з них на ТОТ АР Крим), а також – понад 1000 вулиць, названих на честь російського поета. Водночас РФ досі активно використовує постать О. Пушкіна як інструмент культурної експансії та домінування. Так, у межах реалізації федеральної програми «Пушкінська карта» на ТОТ АР Крим російська влада масово залучає молодь віком 14–22 років до пропагандистських проєктів окупаційної влади та насадження російської ідентичності – на сьогодні в програмі бере участь щонайменше 35 тис. осіб. На тлі відкритої агресії РФ в українському суспільстві відбулася переоцінка засилля пам'яток російському поетові, що зумовило тенденцію їх демонтажу в низці українських міст.

Демаркація символів російської імперської та радянської тоталітарної культури має відбуватись у контексті ревіталізації пам'яті значущих для національної ідентичності постатей та історичних подій становлення української нації, включно зі спадщиною меншин Українського народу.

Пам'ятник Пушкіну в Харкові встановлено 1904 р. на честь т. зв. «250-річчя возз'єднання України з Росією». З пам'ятником пов'язані також політичні події – зародження українського націоналізму, зокрема початок діяльності групи Міхновського «Оборона України». 1 листопада того ж року «Оборона України» спробувала підірвати монумент як акт спротиву російській гегемонії.

Фото: Пам'ятки України

На місці пам'ятника залишився закладений піском постамент

Фото: Суспільне Харків

Наприклад, керуючись державним реєстром пам'яток місцевого значення м. Харкова (який налічує 927 об'єктів), складно уявити, що це місто з кінця 90-х років XIX ст. було вогнищем українського національно-визвольного руху, а у 20-ті XX ст. – центром українського культурного відродження («Розстріляного відродження»). Натомість у реєстрі величезною кількістю представлено пам'ятки, що за своїм ідейним змістом належать до символічного простору не незалежної України, а УРСР, зокрема й численні поховання героїв Радянського Союзу та соціалістичної праці, значна частина яких з'явилася в реєстрі у 2020–2021 рр.

Серед харківських пам'яток можна знайти й такі як: міськом та обком ЛКСМ (Ленінського комуністичного союзу молоді), будівля обкому КПУ – внесено до реєстру 2020 р.; будинок, де відбувся Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив Україну радянською республікою – внесено до реєстру 2021 р.; а також видавництво «Комуніст» і готель «Красная Москва». Останні було побудовано ще до Першої світової війни, але автори подання на внесення їх до реєстру вочевидь надавали значення лише їхній радянській історії.

Контрастом до зазначеного є реєстр пам'яток місцевого значення м. Києва, де практично немає заідеологізованих радянських об'єктів, натомість повно й різнобічно представлена втілена в пам'ятках історія столиці з найдавніших часів.

Надмірна кількість пам'яток, що слугували свого часу цілям радянської пропаганди, усе ще наявні й у деяких інших, крім уже згаданих, областях (зокрема Полтавській, Сумській, Хмельницькій). Оскільки вони відбивають уявлення про радянські часи та Другу світову війну властиві ідеології та історичній політиці неоімперської путінської Росії, їхня присутність може сприяти формуванню викривленого розуміння передумов та цілей сучасної війни.

Водночас у реєстрі пам'яток місцевого значення Запорізької області об'єктів, тією чи тією мірою придатних для апології радянського минулого, лише шість.

Переважну більшість занесених до реєстру пам'яток становлять кургани віком від IV тис. до н. е. до першої половини II тис. н. е. Актуалізація такого штибу спадщини сприяє поглибленню історичної пам'яті. У реєстрі пам'яток місцевого значення Херсонської області є лише один об'єкт, що асоціюється з героїкою радянської доби. Абсолютна більшість – це будівлі різного призначення, зведені ще до революції або (їх менше) в часи УРСР. Ці об'єкти не мають ідеологічного навантаження, натомість відображають етапи розвитку регіону з кінця XVIII ст. Схожу картину показує й реєстр пам'яток місцевого значення Миколаївської області.

Особливу й доволі серйозну проблему становитиме символічний простір територій, що перебувають в окупації з 2014 р. (див. *Додаток 1, Додаток 2*). У реєстрах пам'яток місцевого значення Донецької та Луганської областей і до 2014 р. абсолютну більшість становили пам'ятки, пов'язані з Другою світовою війною (для історичної пам'яті, культивованій на Донбасі до 1991 р. і всі роки незалежності, відповіднішою назвою є «Велика вітчизняна»), а також з боротьбою за радянську владу та її розбудовою. Це переважно поховання й меморіали загиблим. У реєстрі Луганської області таких є понад 400 об'єктів з 478, у реєстрі Донецької області – понад 70 з 83. Для такого типу історичної пам'яті, властивого тоталітарним режимам, притаманним є культ жертвовності та героїзму.

Таку історичну пам'ять, з поправками на вплив сучасної російської ідеології, культивували на ТОТ Донецької та Луганської областей і після 2014 р., однак, на відміну від радянських часів, її не компенсували оптимістичними уявленнями про майбутнє, як це було за комуністичної ідеології. Водночас на цих територіях створювали власний мартиролог і відповідний символічний простір.

Ще в грудні 2014 р. у т. зв. «ДНР» ухвалено «закон» «Про увічнення пам'яті видатних діячів, заслужених осіб, історичних подій і пам'ятних дат». З того часу в непідконтрольних районах Донецької та Луганської областей з'явилося понад сто таких об'єктів – меморіальних дощок, пам'ятних знаків, пам'ятників та меморіальних комплексів. Найвідоміші – «Алея янголів» у Донецьку, відкрита в травні 2015 р., та пам'ятник «Вони відстояли Батьківщину», відкритий у Луганську 2016 р. Також можна назвати пам'ятники «Невинним жертвам неоголошеної війни» (м. Горлівка), «Братам і сестрам, що віддали своє життя за визволення Дебальцевого від українських карателів» (м. Дебальцеве), «Героям-шахтарям, що віддали свої життя за свободу і незалежність Луганської народної республіки» (м. Антрацит), «Загиблим громадянам ДНР» (м. Донецьк), «Скорбота і печаль» (м. Горлівка), «Ополченцям, загиблим під Іловайськом» (м. Многопілля), «Загиблим землякам» (м. Кипуче), «Пам'яті загиблих ополченців і бійців народної міліції ЛНР» (м. Сорокине) та ін. У деяких випадках такі об'єкти споруджували поряд з пам'ятниками загиблим під час Другої світової війни, чим наголошували на безперервності історичної пам'яті жителів Донбасу, а також на історичній спадковості у справі «боротьби з фашизмом» – адже саме так інтерпретують війну з Україною в російському та сепаратистському пропагандистському дискурсі.

Відтак, політика збереження КС потребує серйозного переосмислення. Вона має відповідати стратегічним цілям сталого розвитку та повоєнного відновлення держави.

Адже КС – це не мертвий тягар тисячоліть. Вона має актуалізуватися, щоб упливати на формування свідомості, системи цінностей європейського цивілізаційного світу. Також КС, як основа національної історичної пам'яті і об'єкт державної опіки, має бути впорядкована як цілісний, внутрішньо несуперечливий символічний простір, компліментарний щодо ідеї української державної незалежності та її інтеграції в глобальний та європейський культурний простір. Неабиякої уваги потребуватиме символічний простір тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей, АР Крим та міста Севастополя, ідейна основа якого є тотально ворожою Україні, а значна частина пам'яток стосується не віддаленої в часі історії, а надзвичайно актуальних для місцевого населення подій останніх років.

Визначення ключових підходів до відновлення об'єктів культури та пам'яток архітектури потребують національні й місцеві реєстри нерухомої КС, особливо східних областей України, переповнені реліктами російського домінування. Так, наприклад, усі 43 історичні пам'ятки й усі 9 пам'яток монументального мистецтва Бахмуту належать до радянського періоду (див. Додаток 3). Концепція відновлення КС (об'єктів нерухомої КС, зокрема монументального мистецтва) має передбачати переоцінку спадку тоталітарного радянського минулого та відродження КС Українського народу, його етнічних та релігійних груп.

Випрацювання підходів щодо демаркації культурно-символічного простору має стосуватись і нормативно-правового врегулювання Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів КС до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Також наявні реєстри нерухомої КС потребують переоцінки відповідно до їхнього значення для національної ідентичності Українського народу та формування підходів до меморіалізації значущих для Українського народу історичних подій та персоналій, зокрема, ревіталізації КС та місцевих (локальних) ідентичностей.

Висновки

- ❖ В умовах російської агресії, яка є екзистенційною загрозою Українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини стає складником формування національної безпеки. Атаки на КС та її зв'язок з політикою національної ідентичності підносить питання її захисту до рівня проблеми національної безпеки. Міжнародні підходи до збереження КС, тези про її значення в житті суспільства мають бути внесені до Закону України «Про національну безпеку України» та Стратегії національної безпеки України.
- ❖ Державна політика у сфері збереження КС, відповідно до статусу України як кандидата в члени ЄС та ратифікованих міжнародних Конвенцій, має охоплювати: матеріальну (рухому та нерухому), нематеріальну (духовну), цифрову, а також природну спадщину України. Національне кримінальне законодавство має передбачати посилену кримінальну відповідальність за пошкодження або знищення культурних цінностей спеціального та посиленого захисту.
- ❖ КС посідає центральне місце в стратегії російської агресії проти України щодо встановлення історичної, культурної та релігійної гегемонії над українськими регіонами. Заперечення права власності України на свою КС, її привласнення та руйнування є гібридними засобами примусу, домінування та анексії з боку російської сторони. Викорінення матеріальних опор історичної пам'яті є складовою російської політики знищення ідентичності Українського народу.
- ❖ Охорона КС в умовах російській агресії має ґрунтуватися на її значенні для Українського народу зокрема як потенціалу повоєнного відновлення та сталого розвитку української держави. Національне законодавство щодо захисту КС потребує вдосконалення у напрямі імплементації: Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р.; конвенцій про нематеріальну культурну спадщину; Рамкової конвенції Ради Європи про значення КС для суспільства.
- ❖ Очищення культурно-символічного простору від пам'ятників періоду російського домінування потребує системної й послідовної державної політики переосмислення КС Українського народу. Нагальним є нормативно-правове забезпечення процедури перегляду державних реєстрів нерухомих пам'яток України національного та місцевого значення, порядку демонтажу пам'ятників радянського й імперського періодів та їх дальшого зберігання, виходячи з цілей політики історичної пам'яті Українського народу.
- ❖ Реалізація державної політики повоєнного відновлення України має спиратися на оновлені реєстри пам'яток нерухомої КС Українського народу на основі принципу повторного використання об'єктів КС (історичних будівель, архітектурних ансамблів) та ревіталізації спадщини, яку знищувала російська влада впродовж імперського, радянського та новітнього періодів.

- ❖ Національний реєстр культурних цінностей, інвентаризація та картографування культурних цінностей є важливими інструментами для збереження КС України, верифікації культурних цінностей в умовах ведення бойових дій, оцінки втрат української сторони та притягнення до відповідальності за порушення російською стороною норм міжнародного права. Національні бази даних про КС мають охоплювати культурні цінності приватної (недержавної) форми власності.
- ❖ Наявні реєстри нерухомої КС потребують уточнення з метою визначення найбільш значущих об'єктів КС, які потребують особливого захисту, а також з огляду на необхідність деконструкції КС російського імперського, радянського та неоімперського періодів при фізичній реконструкції міст на деокупованих територіях.
- ❖ В умовах обмежених фінансових, адміністративних та кадрових можливостей збереження КС в умовах російської агресії Україна має розширити запит на міжнародну допомогу щодо оцифрування КС, інвентаризації культурних цінностей, їх зберігання (усередині країни та за її межами) та підготовки спеціалізованого персоналу ЗСУ щодо захисту КС.
- ❖ Створення спеціального підрозділу охорони КС у ЗСУ й навчання збройних сил захистові культурних цінностей відповідає положенням ратифікованої Гаазької конвенції 1954 р. та масштабам загроз КС України в умовах російської агресії. Нагальною є інтенсифікація співпраці ЗСУ з міжнародними організаціями охорони КС та національними інститутами, відповідальними за охорону КС.
- ❖ Питання КС має бути внесено до стратегії деокупації територій України та сталого повоєнного відновлення Української держави. Питання КС та притягнення до відповідальності за культурне знищення української нації мають бути інтегровані в процеси подолання збройної агресії РФ проти України та до політики перехідного правосуддя в постконфліктний період.

Пропозиції

Раді Національної безпеки та оборони України:

- Ініціювати зміни до Стратегії національної безпеки України, включивши до неї питання збереження КС України як складника національної ідентичності Українського народу та європейської КС, як основи стійкості та сталого розвитку української держави.
- Ініціювати підготовку спеціалізованого персоналу в ЗСУ та створення спеціалізованого підрозділу з питань охорони КС України, організацію міжнародного співробітництва та навчання у сфері охорони КС в умовах викликів збройної агресії.

Верховній Раді України

- Внести зміни до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та Закону України «Про національну безпеку України» відповідно до ратифікованих Україною конвенцій: Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, 1954 р.; Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, 2003 р.; Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, 2005 р.
- Ратифікувати Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (19 травня 2017 р., м. Нікосія).

Міністерству культури та інформаційної політики

1. Удосконалити Порядок обліку об'єктів КС та план інвентаризації пам'яток нерухомої КС України, передбачивши під час оновлення відповідних реєстрів:
 - удосконалення процедур вилучення та внесення об'єктів КС до державних реєстрів;
 - чітке окреслення повноважень органів державної влади всіх рівнів та місцевого самоврядування щодо перегляду наявних реєстрів пам'яток нерухомої КС, а також визначені терміни виконання цих процедур;
 - спрощення процедури демонтажу (перенесення) пам'ятників російського імперського, радянського на неоімперського періодів;
 - упровадження комплексного підходу до демаркації культурно-символічного простору – від здійснення демонтажних робіт до нових проєктів меморіалізації КС Українського народу.
2. Розробити Стратегію охорони культурної спадщини України та інтегрувати передбачені нею заходи у План відновлення України, передбачивши:
 - міжнародні підходи до збереження та управління КС для сталого розвитку, а також – сприяння згуртованості українського суспільства на національному та місцевому рівнях;
 - візію державної меморативної політики та політики історичної пам'яті Українського народу;
 - міжсекторну та міжнародну співпрацю, а також механізми залучення інститутів громадянського суспільства до посилення захисту КС в умовах збройної агресії Росії в Україні.

ПЕРЕЛІК

пам'яток культурної спадщини національного значення Донецької області,
унесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

№ п.п.	Назва пам'ятки	Датування, роки	Місцеперебування	Вид пам'ятки	Охоронний номер	№ та дата рішення про взяття під охорону
м. Донецьк						
1.	Мозаїки загальноосвітньої школи № 5	1965–1966	м. Донецьк, бульв. Шкільний, 5	пам'ятка монументального мистецтва, історії	050014-Н	Постанова КМУ від 10.10.2012 № 929
Амвросіївський район						
2.	Амвросіївське кістковище, стоянка	1,5 млн. – 10 тис. до н. е.	м. Амвросіївка	пам'ятка археології	050001-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
Великоновосілківський район						
3.	Садиба діяча театру, одного з фундаторів МХАТ В.І. Немировича-Данченка	поч. ХХ ст., 1903	с. Нескучне, вул. В. Немировича-Данченка	пам'ятка історії	050002-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
м. Слов'яногірськ						
4.	Пам'ятник радянському партійному і державному діячеві Артему (Ф. А. Сергєєву)	1927	гора Артема	пам'ятка монументального мистецтва	050003-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
Слов'янський район						
5.	Городище «Святогірське»	V–IX ст.	с. Богородичне	пам'ятка археології	050004-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
6.	Городище «Теплинське»	V–IX ст.	с. Богородичне	пам'ятка археології	050005-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
7.	Царине (Маяцьке) городище	V–IX ст., IX–XIII ст.	с. Маяки	пам'ятка археології	050006-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
8.	Сидорівське городище	V–IX ст., IX–XIII ст.	с. Сидорове	пам'ятка археології	050007-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
9.	Курганний могильник	III тис. до н. е. – XIV ст.	с-ще Колоски	пам'ятка археології	050008-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
10.	Курганний могильник «Могила Чорна»	III тис. до н. е. – XIV ст.	с. Петрівське	пам'ятка археології	050009-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
Старобешівський район						
11.	Могила двічі Героя Соціалістичної праці	1959	смт Старобешеве	пам'ятка історії	050010-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009

№ п.п.	Назва пам'ятки	Датування, роки	Місцеперебування	Вид пам'ятки	Охоронний номер	№ та дата рішення про взяття під охорону
	П. М. Ангеліної					№ 928
Тельманівський район						
12.	Курганний могильник	III тис. до н. е. – XIV ст.	с. Гранітне	пам'ятка археології	050011-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
13.	Курган «Могила Чорна»	III тис. до н. е. – XIV ст.	с. Федорівка	пам'ятка археології	050012-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928
Шахтарський район						
14.	Меморіальний комплекс «Савур-могила»	1943, 1967–1975	м. Саурівка	пам'ятка історії	050013-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928

ПЕРЕЛІК

пам'яток місцевого значення Донецької області

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцезнаходження	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
м. Донецьк						
1.	Могила братська радянських воїнів	1943	вул. 8-го березня, 32	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3033-Дн
2.	Могила стратонавтів, які загинули під час виконання службових обов'язків	1938	просп. ім. 25-річчя РСЧА, біля палацу спорту «Шахтар»	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3034-Дн
3.	Могили борців за Радянську владу	1921–1922	вул. Артема, 36	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3035-Дн
4.	Могила полковника гвардії Ф. А. Гринкевича	1943	вул. Артема, 80 а	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3036-Дн
5.	Могила братська радянських воїнів	1943	вул. Баклевського, 1	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3037-Дн
6.	Могила братська керівників Будьонівської підпільної організації	1942–1943	вул. Будьонівських партизан, 53	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3038-Дн
7.	Пам'ятник Б. Хмельницькому	1972	вул. Велика Магістральна, 29	пам'ятка монумент. мистецтва	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3039-Дн
8.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту	1943	вул. Завоева, 37	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3040-Дн
9.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту і військовополонених	1943	вул. Известій, 31	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3041-Дн

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
10.	Могила братська радянських військовополонених	1943	вул. Каширська, 7	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3042-Дн
11.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту	1943	вул. Клубна, 5	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3043-Дн
12.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту	1943	вул. Короленка, 39	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3044-Дн
13.	Могила братська радянських військовополонених	1941–1943	вул. Ленського, 13	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3045-Дн
14.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту	1943	вул. Пілягіна, 2	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3046-Дн
15.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту	1943	пл. Перемоги, 22	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3047-Дн
16.	Пам'ятник О. С. Пушкіну	1969	бульв. Пушкіна, 6	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3048-Дн
17.	Могила братська червоноармійців	1919	вул. Стаханова, 6	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3049-Дн
18.	Могила М. П. Табунова	1943	вул. Табунова, 1	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3050-Дн
19.	Могила Ф. А. Гринкевича	1945	пл. Театральна, 1	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3051-Дн
20.	Могила братська радянських воїнів	1943	вул. Фурманова, 40	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3052-Дн

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
21.	Могила братська радянських воїнів Південного фронту	1943	вул. Юмашева, 31	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3053-Дн
22.	Пам'ятник Т. Г. Шевченку	1955	Калінінський район, бульв. Шевченка	пам'ятка монументального мистецтва	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3054-Дн
м. Горлівка						
23.	Могила шахтаря М. О. Ізотова	1951	вул. Красний городок, кладовище	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3055-Дн
м. Дмитров						
24.	Бюст двічі Героя Соціалістичної Праці І. І. Бридка	1965	вул. Леніна, 7	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3056-Дн
м. Покровськ						
25.	Братська могила борців за радянську владу	1920, 1943	вул. Борового, 23	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	428-Дн
26.	Братська могила радянських воїнів Південно-Західного фронту	1943	вул. Калантай, 10	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	434-Дн
27.	Братська могила радянських воїнів	1943	вул. Ольшанського, 59	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	431-Дн
28.	Братська могила радянських воїнів Південно-Західного фронту	1943	вул. Правди, 5	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	424-Дн
29.	Пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу К. С. Москаленку	1982, 1943, 1978	вул. 40-річчя Жовтня, 159	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	2054-Дн
30.	Братська могила радянських воїнів	1943	пл. ім. Шибанкова, 10	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	425-Дн
Красноармійський район						
Красненська сільська рада						
31.	Братська могила радянських воїнів і пам'ятник односельцям	1943, 1941–1945	с. Новодмитрівка, вул. Петровського, 5-а	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1069-Дн
Лисівська сільська рада						
32.	Братська могила радянських військовополонених	1942–1943	с. Даченське, вул. Мира, східна околиця села	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1070-Дн

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
33.	Братська могила радянських воїнів	1943	с. Лисівка, вул. Леніна, біля будівлі № 68	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1072-Дн
Миколаївська сільська рада						
34.	Братська могила радянських воїнів та військовополонених	1943	с. Калинове, вул. Чапаєва	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1073-Дн
Миролубівська сільська рада						
35.	Братська могила радянських воїнів	1943	с. Миролубівка, вул. Леніна, біля будівлі № 75	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1089-Дн
Михайлівська сільська рада						
36.	Братська могила радянських військовополонених	1942–1943	с. Михайлівка, вул. Шкільна, біля будівлі № 47	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1074-Дн
37.	Михайлівський млин	1897–1898	с. Михайлівка, вул. Шкільна	пам'ятка архітектури, науки і техніки	Наказ МКУ від 18.04.2017 № 322	3062-Дн
Новоекономічна селищна рада						
38.	Могила партизана громадянської війни Ф. П. Наумова	1919	смт Новоекономічне, пр. Миру, цвинтар	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1063-Дн
Піщанська сільська рада						
39.	Братська могила радянських воїнів	1943	с. Звірове, вул. Свердлова, цвинтар	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1079-Дн
Сергіївська сільська рада						
40.	Братська могила радянських військовополонених	1942–1943	с. Сергіївка, вул. Верхня, біля будівлі № 5, цвинтар	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1081-Дн
Срібненська сільська рада						
41.	Братська могила радянських воїнів і пам'ятник односельцям	1943, 1941–1945	с. Петровського, біля клубу	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1084-Дн
42.	Братська могила радянських воїнів	1941–1943	с. Срібне, вул. Дружби, біля клубу	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1083-Дн
Удаченська селищна рада						
43.	Братська могила радянських воїнів і пам'ятник односельцям	1943, 1941–1945	смт Удачне, вул. 40 років Перемоги, 10-а	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1085-Дн
Ульянівська сільська рада						
44.	Братська могила радянських воїнів	1943	с. Ульянівка, вул. Леніна	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 05.07.2011 № 511/0/16-11	1088-Дн
Макіївська міська рада						
м. Макіївка						

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
45.	Братська могила радянських воїнів	1943–1944, 1953	вул. Антропова, 20-а, цвинтар, Червоногвардійський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	496-Дн
46.	Братська могила шахтарів та радянських воїнів	1939, 1943, 1965	вул. Гаврилова, 2-а, Палац культури, парк Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	482-Дн
47.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1953	вул. Геологічна, 80-а, цвинтар, Червоногвардійський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	492-Дн
48.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1949	проспект генерала Данілова, сквер, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	508-Дн
49.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1965	вул. Калініна, 100-а, школа, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	476-Дн
50.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1949	вул. Кірова, 11-а, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	507-Дн
51.	Братська могила радянських військовополонених	1941–1942, 1965	вул. Клубна, 9-а, сквер, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	1896-Дн
52.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1960	вул. Леніна, 138-г, парк, Центрально-Міський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	498-Дн
53.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1947	вул. Магістральна, 1-ж, цвинтар «Козачий», Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	505-Дн
54.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1953	вул. Маяковського, 41, школа, Кіровський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	501-Дн
55.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1946, 1965	вул. Менделєєва, 32-а, сквер, Центрально-Міський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	511-Дн
56.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1950	вул. Новостроївська, 2-а, клуб, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	509-Дн
57.	Братська могила учасників громадянської війни та радянських воїнів	1918–1922, 1943, 1944, 1957	вул. Островського, 8-а, сквер, Центрально-Міський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	503-Дн
58.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1947	вул. Паризької Комуни, 2-а, цвинтар, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	489-Дн
59.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1965	вул. Радянська, 52-а, сквер, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	475-Дн
60.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1956	вул. Рєпіна, 143-а, палац культури, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	504-Дн

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
61.	Братська могила радянських воїнів	1943–1944, 1949	вул. Трамвайна, 56-а, цвинтар, Кіровський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	499-Дн
62.	Братська могила радянських воїнів та пам'ятний знак на честь воїнів земляків	1943, 1941–1945, 1965	вул. Тухачевського, 4-а, клуб, Червоногвардійський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	491-Дн
63.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1965	вул. Фурманова, 30-а, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	481-Дн
64.	Братська могила радянських військовополонених	1942–1943, 1965	вул. 40-річчя Жовтня, 1-а, сквер, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	483-Дн
65.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1965	вул. 8-го Березня, 21-а, цвинтар, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	485-Дн
Грузько-Зорянська селищна рада						
смт Високе						
66.	Братська могила радянських воїнів та пам'ятний знак на честь воїнів земляків	1943, 1962	вул. Леніна, 5, клуб, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	478-Дн
смт Грузько-Зорянське						
67.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1965	вул. Радянська, 8, школа, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	484-Дн
смт Грузько-Ломівка						
68.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1952	вул. Леніна, 14, школа, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	477-Дн
Криничанська селищна рада						
смт Кринична						
69.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1946, 1965	вул. Вокзальна, залізничний вокзал, Советський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	479-Дн
Пролетарська селищна рада						
смт Пролетарське						
70.	Братська могила радянських воїнів	1943, 1953	вул. Пролетарська, 4, Гірницький район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	488-Дн
Ясинівська селищна рада						
смт Ясинівка						
71.	Братська могила радянських воїнів та пам'ятний знак на честь воїнів – земляків	1943, 1955	вул. Радянська, 61-а, клуб, Кіровський район	пам'ятка історії	Наказ Мінкультури від 28.01.2014 № 42	500-Дн

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
м. Маріуполь						
72.	Будівля драматичного театру	червень 1956– жовтень 1960	площа Театральна, 1	пам'ятка архітектури, історії, монументального мистецтва	Наказ Мінкультури від 31.01.2019 № 62	2056-Дн
Мар'їнський район						
Слизовівська сільська рада						
73.	Бюст двічі Героя Соціалістичної Праці С. Є. Бешулі	1961	с. Слизовівка, центр села	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3057-Дн
Зорянська сільська рада						
74.	Бюст двічі Героя Соціалістичної Праці В. Т. Литвиненка	1960	с. Зоряне, центр села	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3058-Дн
Старобешівський район						
Старобешівська селищна рада						
75.	Бюст двічі Героя Соціалістичної Праці П. М. Ангеліної	1962	смт Старобешеве, вул. Радянська	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3060-Дн
Слов'янська міська рада						
м. Святогірськ						
76.	Підземна церква прп. Антонія і Феодосія Печерських Святогірського Успенського монастиря	XVII ст.	вул. Зарічна, 3	пам'ятка архітектури	Наказ Мінкультури	2057-Дн
77.	Монастирський господарський корпус	друга половина XIX ст.	вул. Зарічна, 3, корпус № 20	пам'ятка архітектури	від 31.01.2019 № 62	2058-Дн
78.	Готельний корпус Святогірського Успенського монастиря (№ 14)	початок XX ст.	вул. Зарічна, 3, корпус № 14	пам'ятка архітектури	Наказ Мінкультури	2059-Дн
79.	Готельний корпус Святогірського Успенського монастиря (№ 11)	XIX ст.	вул. Зарічна, 3, корпус № 11	пам'ятка архітектури	від 31.01.2019 № 62	2060-Дн

№ п.п.	Назва об'єкта	Датування, роки	Місцеперебування	Вид об'єкта	№ та дата наказу МКТ/Мінкультури про занесення до Реєстру	Охоронний номер
80.	Кирило-Мефодіївські сходи Святогірського Успенського монастиря	середина XIX ст.	вул. Зарічна, 3	пам'ятка архітектури	Наказ Мінкультури	2061-Дн
81.	Казначейський корпус Святогірського Успенського монастиря (№ 2)	1851	вул. Зарічна, 3, корпус № 2	пам'ятка архітектури	від 31.01.2019 № 62	2062-Дн
82.	Кузня Святогірського Успенського монастиря	1854	вул. Зарічна, 3, корпус № 22	пам'ятка архітектури	Наказ Мінкультури	2063-Дн
м. Слов'янськ						
83.	Бюст двічі Героя Соціалістичної Праці М. І. Семейка	1948	бульв. Пушкіна	пам'ятка історії	Наказ МКТ від 03.02.10 № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11 № 453/0/16-11)	3059-Дн

ПЕРЕЛІК

пам'яток Бахмуту

Пам'ятки історії

№ п.п.	Охоронний номер	Найменування пам'ятки	Місцезнаходження пам'ятки	Рік встановлення	Автор	Рішення
1.	132	Будинок, у якому працював <u>Сергєєв Ф. А.</u> (Артем), радянський державний і громадський діяч	м. Бахмут, вул. Миру, 8	1948	–	17.12.1969 № 724
2.	2052	Будинок, у якому працював <u>Чубарь В. Я.</u> , радянський партійний та державний діяч	м. Бахмут, вул. Миру, 8; Технікум залізничного транспорту	1979	–	22.02.1984 № 97р
3.	135	Будинок, у якому працював <u>Квірінг Е. І.</u> , радянський державний і громадський діяч	м. Бахмут, вул. Миру, 22; школа № 11	1966	–	17.12.1969 № 724
4.	136	Школа, у якій навчався <u>Горбатов Б. Л.</u> , український радянський письменник, сценарист, секретар Спілки письменників СРСР	м. Бахмут, вул. Горбатова, 42	1958	–	17.12.1969 № 724
5.	109	Братська могила червоноармійців і політв'язнів	м. Бахмут, вул. Горбатова, 48, біля залізничної станції Артемівськ I	1924	–	17.12.1969 № 724
6.	1822	Школа, у якій навчалась <u>Левченко І. М., Герой Радянського Союзу</u>	м. Бахмут, вул. Горбатова, 48	1975	–	5.09.1973 № 475
7.	114	Братська могила робітників залізничної служби зв'язку.	м. Бахмут, вул. Горбатова, 56	1936	–	17.12.1969 № 724
8.	116	Братська могила радянських воїнів, підпільників та партизанів. Могила Корсунського В. Б., Героя Радянського Союзу. Могила Рясного М. В, партизана, 1919	м. Бахмут, вул. Горького, 3; біля СШ № 8	1950 рек. 1985	–	17.12.1969 № 724
9.	134	Пам'ятний знак «Дзвін Чорнобиля»	м. Бахмут, вул. Леваневського, 18; Сквер металургів	26 квітня 1986	Кузьменко В. І., головний архітектор м. Бахмуту.	29.03.1999 № 161

№ п.п.	Охоронний номер	Найменування пам'ятки	Місцезнаходження пам'ятки	Рік встановлення	Автор	Рішення
10.	110	Братські могили: партизанів громадянської війни; радянських воїнів Південно-Західного фронту	м. Бахмут, вул. Лермонтова, Парк культури та відпочинку	1947, рек. 1977	Скульптор Костянтинов М. В., архітектор Купрій Н. П.	17.12.1969 № 724
11.	129	Монумент воїнам-визволителям і могила невідомого солдата	м. Бахмут, вул. Лермонтова, Парк культури та відпочинку	1970, рек. 1975	Скульптор Костянтинов М. В., архітектор Купрій Н. П.	17.12.1969 № 724
12.	118	Братська могила жертв фашизму. Братська могила військовополонених (48); Братська могила мирних мешканців. Братська могила радянських воїнів (4)	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар	1960	–	17.12.1969 № 724
13.	120	Братська могила радянських військовополонених	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар	1956	–	17.12.1969 № 724
14.	115	Братська могила радянських воїнів Південно-Західного фронту.	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар	1952	–	17.12.1969 № 724
15.	3131	Могила воїна-афганця старшого лейтенанта Ваніна О. Л.	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар новий	1983	–	14.07.1993 № 419
16.	3128	Могила воїна-афганця прапорщика Куроптева В. В.	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар новий	1985	–	14.07.1993 № 419
17.	3130	Могила воїна-афганця прапорщика Олешка М. П.	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар новий	1986	–	14.07.1993 № 419
18.	3129	Могила воїна-афганця Стецюри І. В.	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар новий	1986	–	14.07.1993 № 419
19.	2117	Могила Героя Радянського Союзу Івкіна І. М.	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар новий	1983	–	22.07.1987 № 338
20.	113	Могила Китаєва А. Л., українського радянського діяча, лікаря	м. Бахмут, вул. Маріупольська, цвинтар	1938, рек. 1950	–	17.12.1969 № 724
21.	3135	Могила воїна-афганця прапорщика Карасюка А. В.	м. Бахмут, міський цвинтар	1985	–	14.07.1993 № 419
22.	3140	Могила воїна-афганця капітана Музики О. В.	м. Бахмут, міський цвинтар	1983	–	14.07.1993 № 419

№ п.п.	Охоронний номер	Найменування пам'ятки	Місцеперебування пам'ятки	Рік встановлення	Автор	Рішення
23.	3132	Могила воїна-афганця Проказіна О. В.	м. Бахмут, міський цвинтар	1983	–	14.07.1993 № 419
24.	3141	Могила воїна-афганця Снегірьова С. М.	м. Бахмут, міський цвинтар	1987	–	14.07.1993 № 419
25.	1733	Місце масового знищення єврейського населення під час окупації м. Бахмуту	м. Бахмут, вул. Патріса Лумумби, 87, підземна виробка заводу шампанських вин	12 січня 1999	Сотник В. Ф.	29.03.1999 № 161
26.	112	Пам'ятний знак на честь воїнів-афганців	м. Бахмут, вул. Польова; на перехресті з вул. Чайковського	1995	Скульптор Нікончук П.	29.03.1999 № 161
27.	133	Будинок, у якому розташовувався штаб оборони міста	м. Бахмут, вул. Незалежності, 26	1948	–	5.09.1973 № 475
28.	117	Братська могила радянських військовополонених	м. Бахмут, вул. Чайковського	1953	–	17.12.1969 № 724
29.	2051	Пам'ятник воїнам-визволителям	м. Бахмут, вул. Чайковського, 3	1978	Скульптор Єпанкін В.	22.02.1984 № 97-р
30.	137	Школа, у якій працювала підпільниця Колпакова О. О.	м. Бахмут, вул. Ковальська, 121	1965	–	5.09.1973 № 475
31.	3134	Могила воїна-афганця Годованова С. М.	м. Бахмут, с-ще Іллінівка, цвинтар	1985	–	14.07.1993 № 419
32.	126	Братська могила радянських воїнів і пам'ятник землякам.	м. Бахмут, Бахмутська м/р, смт Красна Гора, вул. Миру	1954	–	17.12.1969 № 724
33.	125	Братська могила радянських воїнів Південного та Південно-Західного фронтів	м. Бахмут, Соледарська м/р, м. Соледар	1955, рек. 1975	–	17.12.1969 № 724
34.	122	Братська могила радянських воїнів <u>Південного фронту</u> і партизанів	м. Бахмут, Соледарська м/р, вул. Жовтнева; Парк культури та відпочинку	1951, рек. 1975	–	17.12.1969 № 724
35.	123	Братська могила радянських воїнів <u>Південного фронту</u>	м. Бахмут, Соледарська м/р, вул. Загиблих Героїв	1967	–	17.12.1969 № 724
36.	2595	Пам'ятник Карпінському О. П., російському вченому-геологу.	м. Бахмут, Соледарська м/р, вул. Карпінського, біля виробничого об'єднання «Артемсіль»	1965	–	5.08.1985 № 449-р
37.	3136	Могила воїна-афганця Кісліцина А. В.	м. Бахмут, Соледарська м/р, м. Соледар, міський цвинтар	1983	–	14.07.1993 № 419
38.	3137	Могила воїна-афганця Гайдарова О. П.	м. Бахмут, Соледарська м/р, м. Соледар, цвинтар с-ща Білокам'янка	1985	–	14.07.1993 № 419

№ п.п.	Охоронний номер	Найменування пам'ятки	Місцеперебування пам'ятки	Рік встановлення	Автор	Рішення
39.	111	Братська могила червоноармійців та радянського воїна	м. Бахмут, Часовоярська м/р, м. Часів Яр, вул. Горького	1967	–	17.12.1969 № 724
40.	121	Братська могила радянських воїнів Південно-Західного фронту	м. Бахмут, Часовоярська м/р, м. Часів Яр, вул. Горького	1952	–	17.12.1969 № 724
41.	3138	Могила воїна-афганця, сержанта Крамчанінова С. Б.	м. Бахмут, Часовоярська м/р, м. Часів Яр, вул. Толстого, міський цвинтар	1986	–	14.07.1993 № 419
42.	3139	Могила воїна-афганця Мазура М. Е.	м. Бахмут, Часовоярська м/р, м. Часів Яр, вул. Толстого, міський цвинтар	1985	–	14.07.1993 № 419
43.	3133	Могила воїна-афганця Шаповалова Г. В.	м. Бахмут, Часовоярська м/р, м. Часів Яр, вул. Толстого, міський цвинтар	1987	–	14.07.1993 № 419

Пам'ятки монументального мистецтва

№ п.п.	Охоронний номер	Найменування пам'ятки	Місцеперебування пам'ятки	Рік встановлення	Автор	Рішення	Демонтовано
1.	141	Пам'ятник Е. І. Квірінгу, радянському державному і громадському діячу	м. Бахмут, вул. Героїв Праці, 42	1966	Скульптор В. П. Поло- нік. Архітектор А. Л. Лукін	17.12.1969 № 724	
2.	142	Пам'ятник К. А. Булавіну, керівнику антифеодального повстання	м. Бахмут, вул. Незалежності, 3	1971	Скульптор <u>К. А. Кузне- цов.</u> Архітектор <u>В. Г. Гнєзди- лов</u>	5.09.1973 № 475	
3.	1770	Пам'ятник В. І. Леніну	м. Бахмут, Площа Свободи	1972	Скульптор <u>К. А. Кузне- цов.</u> Архітектор <u>В. Г. Гнєзди- лов</u>	12.02.1975 № 84	
4.	140	Пам'ятник Ф. А. Сергєєву (Артему), радянському державному і громадському діячу	м. Бахмут, Площа Свободи	1959	Скульптори <u>А. А. Шап- ран, М. Д. Де- керменджі.</u> Архітектор <u>О. А. Гайдю- ченя</u>	17.12.1969 № 24. Постанов а РМ УРС Р від 30.05.1958	2015

№ п.п.	Охоронний номер	Найменування пам'ятки	Місцеперебування пам'ятки	Рік встановлення	Автор	Рішення	Демонтовано
5.	131	Пам'ятник воїнам-землякам, працівникам заводу «Перемога Праці»	м. Бахмут, вул. Миру, 22	1967 1985	–	5.09.1973 № 475	
6.	108	Пам'ятне місце, де була проголошена Радянська влада	м. Бахмут, вул. Василя Першина, 3	1967	–	5.09.1973 № 475	
7.	1823	Пам'ятник воїнам-землякам	м. Бахмут, вул. Патріса Лумумби, 80; біля Будинку культури	1968 1985	–	5.09.1973 № 475	
8.	130	Пам'ятник воїнам-визволителям, танкістам	м. Бахмут, вул. Горького	1971	–	5.09.1973 № 475	
9.	139	Пам'ятник В. І. Леніну	м. Бахмут, Соледарська м/р, м. Соледар, вул. Леніна	1966	–	17.12.1969 № 724	